

С. Хоҷаев

ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОҶИК

- 961** – ҳалок шудани Абдумалик ибни Нӯҳ ибни Наср. Ба тахт нишастанӣ бародараш Мансур ибни Нӯҳ
- 963** – ба давлати Ғазнавиён асосгузоштани лашкаркаш Сабуктегин
- 974** – вафоти Абӯалии Балъамӣ (вазири Сомониён)
- 976** – вафоти Мансури I ибни Нӯҳи I ва ба тахт нишастанӣ Нӯҳи II ибни Мансури I
- 992** – ба Бухоро баргаштани Нӯҳ ибни Мансур ва барқарор кардани давлати хеш
- 994** – ҷанги Нӯҳ ибни Мансур бо Абӯалии Симҷурӣ дар наздикии Ҳирот ва ғалабаи Нӯҳ
- 997** – вафоти Нӯҳи II ибни Мансури I
- 997** – ба тахти Давлати Сомониён нишастанӣ Мансури II ибни Нӯҳи II
- 998** – Ба тахт нишастанӣ писари Сабуктегин – Султон Маҳмуд
- 999** – ба ҷашми Мансури II ибни Нӯҳи II мил ҷашидан ва аз сари давлат дур кардани ӯ ба дасти Фоиқу Бектузун ва ба тахт нишастанӣ бародараш Абдумалик

САНАҲОИ МУҲИМИ ТАЪРИХӢ

- 23/10/999** – дохили Бухоро шудани Қарахониён
- 1004** – ҷанги Мунтасири Сомонӣ бо Насри Илекхон дар ҳудуди Самарқанд ва фирори Илекхон
- 1004-1005** – қатли Мунтасири Сомонӣ
- 1024** – Чағониён, Қубодиён ва Хатлонро забт кардани Султон Маҳмуд
- 1040** – задухӯрди шадид байни Салчукиён ва Ғазнавиён
- 1038-1063** – солҳои ҳукмронии саркардаи Салчукиён Тугрул
- 1072-1092** – солҳои ҳукмронии Ҷалолуддин Маликшоҳи Салҷуқӣ
- 1141** – ҷанги шадид байни лашкари Салчукиён ва Қарахитойҳо дар дашти Катвон (наздикии Самарқанд)
- 1206-1207** – шӯриши Малик Санҷар дар Бухоро
- 1127-1156** – солҳои давлат рондани Отсиз
- 1172-1200** – солҳои ҳукмронии набераи Отсиз–Текеш
- 1200-1220** – солҳои салтанати Муҳаммади Хоразмшоҳ
- 1218** – бо амри Муҳаммади Хоразмшоҳ ба қатл расонда шудани 450 тоҷирони муғул ("Ғоҷиан Утрор")

ББК 63.3 (2 тоҷик) Я 72

X-79

Хочаев С.

Таърихи халқи тоҷик, китоби дарсӣ барои синфи 7-ум.

“Сарпараст”, Душанбе, Соли 2002, 192 саҳифа.

Ин китоб аз тарафи Маркази татбиқи Лонҷаи таҷдиди сектори иҷтимоӣ тавассути маблағҳои қарзи Банки Осӣёни Тараққиёт ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон интишор гардидааст.

Ҷадвали истифодаи иҷоравии китоб

№	Ному насаби хонанда	Синф	Соли хониш	Ҳолати китоб (баҳои китобдор)	
				Аввали сол	Охири сол
1					
2					
3					
4					
5					

Муаллимони мӯхтарам!

Хоҳишмандем фикру мулоҳизаҳои худро оид ба мазмун китоби мазкур ба нишони 734024, ш. Душанбе, кӯчаи Айни, 45, Пажӯҳишгоҳи улуми педагогии Тоҷикистон ирсол намоед.

ISBN 1-931938-11-3

© “Сарпараст”, 2002

МУҚАДДИМА

Китоби дарсие, ки дар даст доред, зиёда аз панҷуним карнро дар бар мегирад: аз ибтидои асри IX – ба сари ҳокимият омадани сулолаи Тоҳириён (821–873), то миёнаи асри XIV – соҳиби тахт шудани хонадони Темуриҳо (1370 – 1507).

Шумо хангоми мутолиаи китоби дарсӣ бо меҳнат ва тарзи зиндагии аҷдоди дар ин асрҳо ҳаёт ба сар бурда шинос мешавед. Мефаҳмед, ки чӣ тавр халқи меҳнаткаши тоҷик ба муқобили аҷнабиён мубориза бурда, барои озодӣ шӯришҳо бардоштааст.

Дар тӯли ин асрҳо олимон, адибон, муаррихони гузаштаи мо садҳо китоб таълиф намудаанд, вале аксарияти халқамон аз онҳо баҳра набурдаанд, чунки «Таърихи халқи тоҷик» то солҳои охир, аниқтараш то соли 1989 дар мактабҳои ҷумҳуриямон ҳамчун фанни алоҳида омӯхта намешуд. Акнун ин фан аз синфи 5 сар карда то синфи 11 хеле пурра (назар ба гузашта) омӯхта мешавад. Хонандаро дар рӯхияи бехтарин хислатҳои инсонӣ–накӯкорӣ, озодихоҳӣ, сулҳпарварӣ, меҳнатдӯстӣ, ватанхоҳӣ, ҳурмату эҳтироми миллатҳои дигар тарбия мекунад.

Мардуми тоҷик ҳеч гоҳ дар таърихи чандинҳазорсолаи худ ба муқобили халқҳои дигар, барои забти замини бегона начангидааст. Тоҷикон танҳо сарзамин, шараф ва номи худро аз аҷнабиён ҳифз намудаанд.

Шумо тавассути ин китоб бо таърихи таъсис ёфтани давлатҳои тоҷикон – Тоҳириён, Сафъориён, Сомониён, Гуриён, Мулуки Курти Ҳирот, Сарбадорон ва заволи ёфтани онҳо шинос мешавед. Инчунин дар якҷоягӣ таърихи давлатҳои Қарахониён, Ғазнавиён, Салҷуқиён, Хоразмшоҳиён ва истилои мугулҳоро, то замони ба сари ҳокимият омадани сулолаи Темуриҳо (соли 1370) меомӯсед.

Шумо хоҳед донист, ки дар давраи вучудияти давлати мутамаркази пуриқтидори тоҷикон – Сомониён (875 – 999) савияи тамоми ҷабҳаҳои ҳаёти мардуми тоҷик, махсусан адабиёту таърих ва фарҳанг ба пояи баланд расид, раванди ташаккули халқи тоҷик пурра анҷом ёфт, давлати он ба вучуд

омад, маданияти моддию маънавии халқ инкишоф ёфт. Ин давраи инкишофи шахрҳои қадимии Шарқ–Бухоро, Самарқанд, Марв, Нишопур, Ҳирот, Балх, Хучанд, Бунҷикат, Ҳулбук ва ғайра буд. Аз байни тоҷикон фарзандони барӯманду мутафаккирони оламшумул, аз ҷумла Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ, Носири Ҳусрав, Абӯалӣ ибни Сино, Абулқосими Фирдавсӣ ва дигарон баромаданд, ки бо асарҳои беэволи худ ба ҳазинаи тамаддуни ҷаҳон ҳиссаи арзанда гузоштаанд. Инчунин шумо бо қаҳрамонию муборизаҳои озодихонаи фарзандони далери шӯҷои миллати тоҷик бар зидди истилогарони аҷнабӣ шинос хоҳед шуд.

Дар зарфи чор соли охир, хусусан ба муносибати 1100-солагии давлати Сомониён, бисёр китобҳои нав дастраси хонанда гардиданд. Яке аз ин китобҳо Хрестоматияи «Давлатдории тоҷикон дар асрҳои IX – XIV» мебошад, ки мурағиб ва муҳаккики он Нурмуҳаммади Амиршоҳӣ аст.

Илова бар ин ҳангоми мутолиаи «Таърихи халқи тоҷик» шумо бо баъзе муаррихони машҳури гузашта шинос мешавед ва аз эҷодиёти онҳо – китобҳои таърихӣ порчаҳо кироат хоҳед кард. Ба ҷуз Абӯҷаъфар Табарӣ ва Абӯбақри Наршаҳӣ, ки барои шумо то андозае шиносанд, боз бо эҷодиёти бисёр муаррихони забардаст, аз ҷумла Абӯсаид Маҳмуди Гардезӣ, Абӯалӣ Ҳасан ибни Алии Тӯсӣ, ки бо номи Низомулмулки Тӯсӣ машҳур аст, Байҳақӣ Абулфазл Муҳаммад, Алоуддин Атомалики Ҷувайнӣ, Рашидуддин Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ, Низомии Арӯзии Самарқандӣ, Минҳоч Сирочи Ҷузҷонӣ, Сайфии Ҳиравӣ ва дигарон шинос мешавед.

Барои маълумоти фаровонтар гирифтани хонандагон дар бораи давлатдории тоҷикон боби “Давлатҳои тоҷикон дар асрҳои XI – XIV” алоҳида ва васеътар дода шуда, аз хронология сарфи назар шудааст.

БОБИ

РАҲОЙ АЗ ХИЛОФАТИ АРАБ

§ 1. ОҒОЗИ МУБОРИЗАИ ХАЛҚИ ТОҶИК БАРОИ ХАЛОСӢ АЗ ИСТИЛОИ АРАБ

Авчи ҳаракатҳои зидди хилофат. Ҳанӯз аз аввали ҳокимияти сулолаи Умавиён (661) гурӯҳҳои алоҳида зидди сиёсати давлатдории онҳо баромаданд. Аҳволи мардуми заҳматкаш, хусусан кишоварзону пешаварон, сол аз сол бад мешуд. Ҳамаи ин боиси шӯришҳои пай дар пай мегардид. Ошӯби калонтарин, ки яке аз сабабҳои асосии барҳам хӯрдани сулолаи Умавиён гардид, шӯриши Абӯмуслим буд. Дар натиҷа сулолаи Аббосиён ҳокимиятро соли 750 ба даст даровард, вале аз ин аҳволи мардуми заҳматкаш беҳтар не, балки бадтар гардид. Сулолаи нав ваъдаҳои худро фаромӯш кард.

Аббосиён андозро зиёд карда, ҳатто баъзе солҳо аз кишоварзон ду маротиба андоз меситониданд. Аз заминҳои лалмӣ нимҳосил ва аз заминҳои обӣ аз чоряк то сеяки ҳосил ба хазинаи Аббосиён медаромад. Ин буд, ки шӯришҳои мардуми камбағал дар замони салтанати Аббосиён афзуданд ва онҳо пояи давлатро заиф гардонданд. Калонтарини онҳо шӯриши Синдбоди Муғ (соли 755) дар Хуросон ва исёни Муқаннаъ (соли 776) дар Мовароуннаҳр буданд.

Аз охири асри VIII заифии хилофати араб аён шудан гирифт. Бисёр ашрофони маҳаллӣ аз ин истифода бурда, худро мустақил мешумурданд ва ҳатто лашкари алоҳида нигоҳ медоштанд. Ҳамаи ин шаҳодат меод, ки арабҳо ба воситаи қувваи лашкар дигар мамлакатро идора карда наметавонанд. Роҳи дигар ёфтани даркор буд. Чунин роҳро арабҳо ба воситаи ҷалб намудани ашрофи маҳаллӣ ба идораи давлат ёфтани шуданд. Онҳо бо ин рафторашон мехостанд дар мавридҳои зарурӣ барои паҳш намудани шӯришҳои халқӣ ашрофи соҳибмартабаи маҳаллиро истифода баранд.

Ҳукмронии хонадони Аббосиён дар замони халифаҳо Мансур (754 – 775), Маҳдӣ (775 – 785), Ҳорунаррашид

(780 – 809) ва Маъмун (813 – 833) ба авчи таракқиёти худ расид. Аммо ҳокимияти Аббосиён дар охири асри VIII тадричан рӯ ба инкироз ниҳод ва музофотҳои алоҳида аз тобеъияти он баромаданд. Бо вучуди ин ҳокимони маҳаллӣ ханӯз барои пур кардани хазинаи хилофат андоз ҳам мекарданд ва таъмини лашкар ба зимми мардуми камбағали маҳаллӣ буд. Тамоми замин мулки хусусии халифа ҳисоб мешуд. Онҳо заминро ба ҳешовандон ва одамони содиқи худ тақсим карда медоданд. Дар аҳди Аббосиён замин бойгарии асосӣ буда, онро акнун ба одамони ҳарбӣ ва ашроф медоданд. Чунин замин ба забони арабӣ «иктаъ» (китъа, пора) ном дошт ва соҳиби онро иктаъдор меномиданд. Ду шакли иктаъ вучуд дошт: иктаи тамлик (заминро ба ихтиёри касе додан) ва иктаи ичора. Иктаи тамлик аз ҳисоби заминҳои бекорхобида ба муддати се сол ичора дода мешуд ва соҳиби замин ба давлат андоз медод. Иктаи ичора ҳамчун тӯхфа ба одамони ҳарбӣ ва ғайриҳарбӣ (ашроф) ба ҳамаи маош дода мешуд. Баробари таракқиёти ҳамбият моҳияти иктаъ ҳам тағйир меёфт.

Дар натиҷа синфи феодалон ба вучуд омад ва онҳо кишоварзонро дар итлоати худ нигоҳ медоштанд.

Дар Осиёи Марказӣ кишоварзӣ бо обёрӣ саҳт вобаста буд. Бо амри халифа меҳнати ҳазорон деҳқонони камбағал дар соҳтмони каналҳои обёрӣ истифода бурда мешуд. Ҳам каналҳо ва ҳам сарбандҳои об аз он халифа ва феодалони калон буданд. Кишоварз барои заминашро обшор намудан андоз медод.

Шумораи гуломон дар хилофат ниҳоят бисёр буд ва онҳоро дар корҳои вазнин истифода мебарданд. Масалан, гуломон дар конҳо кор мекарданд, ботлокзорҳоро меҳушканданд, биноҳояи кӯшкҳо месохтанд ва дар ҷангҳои шадид дар сафи пеш мечангиданд.

Аз аввали асри IX раванди инкироз ва парокандашавии давлати Аббосиён пурзӯр гардид.

Бисёр мамлакатҳо ва сарзаминҳои алоҳидаи тобеъи хилофати араб, аз ҷумла Миср, Мовароуннаҳр Хуросон аз ҳайати хилофати араб баромада, истиқлолият ба даст дароварданд. Ниҳоят, дар Мовароуннаҳр Хуросон

давлатҳои нави маҳаллии феодалӣ, аз ҷумла давлатҳои Тоҳириён, Сафориён ва Сомониён таъсис ёфтанд.

Дар натиҷаи шӯришҳои пайвастаи мардуми Захматқаш ва Пузӯр шудани мустақилияти ҳокимони маҳаллии хилофати араб инкироз ёфт.

Шӯриши соли 806 ва аҳамияти он. Баъд аз Осиёи Марказиро забт намудани арабҳо шӯришҳои халқӣ пай дар пай сар мезаданд. Соли 806 бо сардории Рофеъ ибни Лайс дар Самарқанд шӯриши нав ба амал омад. Худи Рофеъ лашкарқашӣ араб буд. Рофеъ ибни Лайс нағз медонист, ки аҳолии маҳаллӣ аз зулму бедодгарии арабҳо ба дод омадааст ва аз ин хеле моҳирона истифода бурд. Ӯ ба кӯшишу ҳаракати мардуми маҳаллӣ, хусусан ҷавонон таъя намуда, ба қушқи ҳокими Самарқанд ҳучум кард ва ҳокимро ба қатл расонда, шаҳро ба даст даровард. Шӯриш ба зудӣ Самарқанд, Бухоро, Хучанд, Истаравшан, Хатлон, Хоразм, Фарғона, Балх, Тахористон, Насаф ва дигар шаҳру ноҳияҳоро фаро гирифт. Рофеъ бародарашро ҳокими Бухоро таъин кард.

Дар байни шӯришчиён тарафдорони Муқаннаъ-сафедҷоматон бисёр буданд. Муборизаи диловаронаи шӯришчиёни Чоч (Тошқанд) намунаи ибрат буд. Аксарияти шӯришчиёни ин шаҳр иштирокчиёни исёни Муқаннаъ буданд. Ҳокими Чоч муборизи фаъоли зидди арабҳо ҳисоб меёфт ва яке аз аввалинҳо шуда бо дастаи ҷанговарони худ ба ёрии Рофеъ ибни Лайс ба Самарқанд омад. Дар ин вақт шӯришчиёни Насаф аз Рофеъ кӯмак талабиданд ва дастаи ҷанговарони аз Чоч омада ба ёрии насафиён раван шуд. Ба шӯришчиён туркони бодиянишин мадад мерасонданд.

Халифаи араб Ҳорунаррашид барои фуру нишондани шӯриш бо лашкари зиёд ба Тӯс (Машҳад) омад, вале соли 809 дар он ҷо вафот кард ва ба тахт писараш Маъмун нишаст. Маъмун назар ба халифаҳои пешина нисбатан адолатпарвар буд. Ӯ дар идоракунии давлат бештар ба ашрофи маҳаллӣ таъя мекард. Баъд аз байни ашрофи маҳаллӣ бисёр ходимони намоёни давлатӣ ва лашкарқашон баромаданд. Хусусан хонадонҳои Бармакиён ва Сомониён хеле нуфуз пайдо карданд ва намоёндагони онҳо то ба вазифаҳои вазирӣ расиданд.

Дар ҳайати лашкаре, ки халифа Маъмун барои фуру нишондани шӯриши Рофеъ ибни Лайс ба Самарканд фиристода буд, Асад ибни Сомон (писари Сомонхудот-асосгузори хонадони Сомониён) бо чор писараш мечангиданд. Дар ин асно рохбари шӯриш Рофеъ ибни Лайс ба шӯришчиён хиёнат карда, ба тарафи душман гузашт ва соли 810 шӯриш фуру нишонда шуд. Баъд аз ин ҳам ҳар сари чанд вақт дар Сугд, Истаравшан ва Фарғона шӯришҳо сар мезаданд. Ин шӯришҳо гувоҳи он буданд, ки арабҳо дар Осиёи Марказӣ фақат бо қувваи силоҳ ҳукм меронанд.

Қувват гирифтани ашрофи маҳаллӣ. Бармакиён. Аз давраи ғасби Осиёи Марказӣ аз тарафи арабҳо шӯришҳои халқӣ муттасил ба вуқӯъ меомаданд. Халифаҳои араб, чунон ки дар боло ёдовар шудем, барои паҳш кардани ин шӯришҳо аз нимаи дуюми асри VIII сар карда ашрофи маҳаллиро бо ҳар роҳ истифода мебуданд.

Дар байни хонадонҳои бонуфузи ҳамон давра хонадони Бармакиён аз ҳар ҷиҳат фарқ мекард. Бармакиҳо аз тоҷикони Балх буда, барои аз зулми арабҳо озод шудан хизмати босазое кардаанд. Ин сулола ғайриқиямати сиёсии худро аввал ҳамчун саркоҳини дайр (монастири буддоӣ) сар кардаанд ва минбаъд, чунон ки сарчашмаҳо гувоҳӣ медиҳанд, ҳанӯз дар давраи салтанати Сосониён (224–651) вазифаҳои баланди давлатиро соҳиб шуданд. Онҳо дар замони истилои арабҳо низ мансабдорони давлат ҳисоб меёфтанд. Яке аз Бармакиёни машҳур писари Бармак-Ҳолид (705–781) сардори девони лашкару хироҷ, вазир ва ҳокими Табаристон (яке аз музофотҳои таърихии Эрон) буд. Вай дар сохтмони шаҳри Бағдод ширкат варзидааст. Писари Ҳолид – Яҳё мураббии шоҳзода Ҳорунарашид буд ва бисёр вазифаҳои баланди замонашро ба ўҳда дошт. Аз байни хонадони Бармакиён шахси маъруфу донишманд ва сиёсатмадорони машҳур ба камол расида, дар ободони Хуросону Мовароуннаҳр ҳиссаи арзанда гузоштаанд.

Бармакиҳо 50 сол дар идораҳои гуногуни хилофати араб хизмат карда, ҳукм рондаанд. Ниҳоят, халифа Ҳорунарашид аз нуфузу эътибори афзудаистодаи ин хонадон ба воҳима афтада, барои ба қатл расондани ин хонадон амр кард. Дар

натича бисёр одамони машхури ин сулола кушта шуданд. Сарнавишти хонадони Бармакиён ба таври фочивӣ анҷом ёфт. Соли 803 намоядаи Бармакиён Чаъфар кушта шуд. Яке ва се писари ӯ – Фазл, Муҳаммад ва Мӯсо дар зиндон ба қатл расонида шуданд. Ин фочиа дар таърих бо номи «Накбати Бармакиҳо», яъне бадбахтии Бармакиҳо машхур аст. Бо вучуди кушта шудани бисёр намояндагони ин хонадон чанде аз онҳо минбаъд дар замони ҳукмронии сулолаҳои Сомониён ба мартабаҳои баланд соҳиб шуданд. Масалан, дар аҳди Сомониён Муҳаммади Бармакӣ вазир буд ва Ҳасани Бармакӣ дар замони Ғазнавиён мартабаи баландро соҳибӣ мекард.

Савол ва супориш

1. Сабабҳои инқирози давлати Аббосиён кадомҳоянд?
2. Аҳволи мардуми заҳматкаш дар давраи ҳукмронии Аббосиён чӣ хел буд?
3. Кадом шаклҳои иқтаъ амал мекарданд?
4. Меҳнати гуломонро дар кадом қорҳо истифода мебуданд?
5. Кадом давлату сарзаминҳо аз тобеияти хилофати араб баромаданд?
6. Дар Мовароуннаҳру Хуросон кадом давлатҳо таъсис ёфтанд?
7. Дар бораи шӯриши соли 806 нақл кунед.
8. Бармакиҳо кӣҳо буданд? Чаро халифа аз нуфузи ин хонадон ба таҳлука афтод?
9. Сарнавишти хонадони Бармакиён чӣ тавр анҷом ёфт?

§ 2. ДАВЛАТИ ТОҲИРИЁН

Давлати Тоҳириён дар асри IX дар Хуросон таъсис ёфтааст. Асосгузори ин сулола Тоҳир ибни Хусайн аз ашрофзодагони тоҷики шаҳри қадими Пушанги Хирот мебошад. Ин давлат бо вучуди муддати кӯтоҳи таърихӣ (821–873) вучуд доштан, дар сарнавишти таърихии мардуми Хуросону Мовароуннаҳр барои аз зулму бедодгарии аҷнабиён озод шудани он ва таъсис намудани давлати

мустакили маҳаллӣ хизмати бузург кардааст. Бераҳмиҳои дар ҳаққи хонадони Бармакиҳо кардаи Аббосиён ҳам пешни роҳи мардуми маҳаллиро гирифта натавонист. Намояндаи Тоҳириён Тоҳир ибни Ҳусайн яке аз музофотҳои Ҳиротро идора мекард. Вай ҳамчун лашкаркаши боистеъдод ва сиёсатмадори мохир дар дарбори халифаи араб – Маъмун соҳиби обрӯву шӯҳрат мешавад. Вақте ки соли 811 дар байни ду бародар – писарони Ҳорунаррашид – Амин ва Маъмун барои тахт ҷанг мешавад. Тоҳир ибни Ҳусайн лашкари Маъмунро сарварӣ намуда, галабаи комил ба даст мебарорад. Ӯ соли 818 шаҳри Бағдодро гасб намуда, барои ба сари тахт омадани Маъмун хизмати бузург мекунад. Маъмун ҳам некиҳои Тоҳир ибни Ҳусайнро қадрдонӣ карда, ӯро аввал ҳокими Алҷазира (шимоли Байнаннаҳрайн) ва баъд фармондеҳи қувваҳои ҳарбии пойтахти хилофат – шаҳри Бағдод, сардори девони андоз дар Ироқ таъин менамояд.

Соли 821 Тоҳир ибни Ҳусайн волии Хуросону Мовароуннаҳр таъин мешавад ва дигар ба хилофати араб иттиҳод намекунад. Мувофиқи фармони Тоҳир хангоми хутбаи намози ҷумъа дигар номи халифаро ба забон намегирифтанд. Ин маъноӣ қандашудани робита бо Бағдодро дошт. Тоҳир ибни Ҳусайн соли 822 вафот кард. Ақидае вучуд дорад, ки ӯро захр дода куштаанд. Бо вучуди он ки баъди вафоти Тоҳир ибни Ҳусайн дар байни Тоҳириён ва халифа ноҳушия ба миён омад, халифа мачбуран писари Тоҳир – Талҳаро ба тахт (822) шинонд. Ақсун давлат на аз Бағдод, чунон ки дар замони Тоҳир буд, балки аз Нишопур идора карда мешуд. Қариб тамоми қорҳои давлатӣ дар дасти Тоҳириён буданд, аммо андозу хирочи солони ба хазинаи халифа – ба Бағдод фиристода мешуд ва баъзан сипоҳиёни Тоҳириён дар лашкаркашиҳои халифа мечангиданд.

Талҳа шӯриши дар Сиистон ба амал омадаро сарқӯб намуд. Баъд аз вафоти Талҳа Абдуллоҳ ибни Тоҳир (828 – 844) бо амри халифа Маъмун соҳиби тахт шуд. Абдуллоҳ яке аз лашкаркашони машҳур буд. Ӯ дар гасб намудани Мисру Искандария қорномаҳои нишон дод, онҳоро ба қаламрави хилофат ҳамроҳ кард. Абдуллоҳ ибни Тоҳир бо диловариву нақӯқорӣ соҳиби шӯҳрат гардид. Соли

834 – 835 музофоти Сиистонро хушксолӣ фаро гирифт. ӯ барои наҷот додани мардум аз хазинаи давлат сесад ҳазор дирам ҷудо кард.

Абдуллоҳ ба худсариву бедодгарихои ашрофи маҳаллӣ зарбаи саҳт зад. Дар корҳои давлатдорӣ ба рӯхониёни ислом таъҷ менамуд. Худаш мисли падараш шоир буд. Вай бо ҳар восита мекӯшид, ки зулму фишори заминдорон нисбат ба барзгарон кам шавад. ӯ фармони маҳсул бароварда, аҳволи барзгаронро қадре ба сомон овард. Баъди Абдуллоҳ писараш Тоҳири II (844 – 862) ба сари қудрат омад. Вай соли 862 вафот кард. ӯ аз падараш бисёр корҳои давлатдориро омӯхта буд. Давраи салтанати падару писар давраи нашъунамои фарҳанги мардуми эронинаҷод маҳсуб мешавад. Дар мамлакат нисбатан тартибу интизом ҷорӣ гардида, кишоварзӣ ва ҳунармандӣ ривҷ меёбанд, зулму худсарихои ашрофу феодалон қадре суст мешавад ва илму маданият пеш меравад.

Аз ҷиҳати сиёсат душмани асосии Тоҳириён хилофати Аббосӣ буд ва ҳуди онҳо ба ҳамон вилоятҳои таъҷ мекарданд, ки аксари аҳолиашон форсизабон буданд. Маҳз аз ҳамин сабаб Тоҳириён ба адибон, шоирон, хусусан ба пайравони ҷараёни муҳолиф (оппозитсия) – шуубихо рӯҳсат доданд, ки онд ба таърихи пеш аз дини ислом, мардуми эронинаҷод асарҳо офаранд, қаҳрамонону подшоҳони пешинаро васфӣ ситоиш кунанд ва онҳоро бо арбобони замони Тоҳириён киёс намоянд.

Қаъҷи назар аз ин, аҳволи мардуми захиатқаш, хусусан кишоварзону ҳунармандон, тоқатфарсо буд. Андозҳои сершумор бори қароне буданд бар дӯши аҳоли. Ҳамаи ин боиси норозигии мардуми захиатқаш мегардид. Дар натиҷа ошӯбу шӯришҳо паси ҳам сар мезаданд, ки қалонтарини онҳо шӯриши кишоварзони Сиистон (музофот дар Афғонистон) буд.

Минбаъд дар заминаи давлатдорӣ сулолаи Тоҳириён давлатҳои бузург, ба монанди давлатҳои Сомониёну Ғазнавиён, Қарахониёну Салҷуқиён ва Ғуриён ба вучуд омаданд.

Бо ҳамин ҳукмронии Тоҳириён дар Хуросону Мовароуннаҳр ва музофотҳои шарқии Эрон ба охир расид ва ба ҷои он соли 873 Саффорӣҳо ба сари қудрат омаданд, ки то соли 903 салтанат ронданд.

1. Дар асрҳои IX–X кадом хонаводаҳои заминдорони маҳаллӣ намоён шуданд?
2. Аз хусуси хонадони Бармакиҳо нақл кунед.
3. Сулолаи Тоҳирӣён кай ба сари ҳокимият омад ва нисбат ба халифаҳои араб чӣ гуна сиёсат пеш гирифта буд?
4. Дар бораи фаъолияти Абдуллоҳ ҳикоя кунед.

Аз «Таърихи Табарӣ»

Маъмун (халифаи Аббосӣён) тобистони соли 833 саҳт бемор шуд ва бародараш Абӯисҳоқро пеш хонд ва вақте буд, ки дардаш саҳт шуда буд ва ҳис карда буд, ки фармони Худо расида, бад-ӯ гуфт: «Эй Абӯисҳоқ паймону қарори Худо ва таъахҳуди (қореро ба зимма гирифтани) Паямбари Худо, салаллоҳу алайҳи вассалам ба гардани ту, ки ҳаққи миёни бандагони вай ба по дорӣ ва итоати вайро бар маъсият (гуноҳ) мураҷҷаҳ (бартар шумурда шуда) дорӣ, ки ман ин қорро аз дигаре ба ту интиқол додам... Бингар ҳар касро шумидай, ки ман ба забони ҳеш тақдим медиҳам, тақдими вайро ду баробар кун, Абдуллоҳ ибни Тоҳирро ба қораш воғузур ва таҳриқаш (иғво қардан) мақун. Медонӣ, дар айёми зиндагии ман ва ба ҳузори ман миёни шумо чӣ рафта¹, бо вай ба дил меҳрубонӣ кун ва ўро ҳосси некии ҳеш кун, ки галошу қорсозии вайро дар бораи бародарат донистай (10 августи соли 833 Маъмун аз дунё гузашт)...

Ва Абдуллоҳ (ибни Тоҳир)... муддати ҳукумати ӯ дар Хуросон ҳафтаҳ сол буд. Ва умуман ба қавле чихилу ҳафт сол буд. Адлу саховат бениҳоят дошт. Шуаро дар бораи ӯ маросӣ (марсия) гуфтаанд.

...Овардаанд, ки дар айёми ҳукумати Абдуллоҳ ибни Тоҳир ҷамъе маҷус (офтобпараст, оташпараст) дар Ҳирот муқорини (ба ҳам наздик) масҷиде оташқада доштанд ва чунон ки дар шаръ (онун тариқати ислом) муқаррар аст, ҷизя (андозе, ки дар мамлакатҳои мусулмонӣ аз ғайри мусулмонон гирифта мешуд) медоданд ва ҳеҷ кас мӯъризи эшон намешуд.

Рӯзе яке аз воизон, ки дар Қарияи Болон ваъз мегуфт, дар аснои суҳан фармуд, ки дар ин шаҳр мусулмонӣ заиф аст, муайиди (тақвиятдиҳанда) ин мақол, он ки масҷиде ва оташқада муттасили якдигар воқеъ шуда ва аҳли ислом дар дафъи ин сурат эҳмолу тағофул (саҳлангорӣ ва ҳудро ба вадонӣ задан) менамоянд. Аз ин қалимот ирқи ҳайияти мусулмонон дар ҳаракат омада, ҳалқе қасир (бисёр) иттифоқ қарданд ва чун шаб шуд, дар таҳриби (вайрон қардан) масҷиду оташқада саъй намуда ва аз иморати он ду мавзеъ асар нагузоштан. Ва дар ҳамон шаб масҷиде ҷалил ба ҷои он масҷиду оташқада тарҳ (иморат сохтан) андохтанд.

¹ Мумкин дар байни онҳо ноҳушии ба миён омада бошад.

Маҷус чун сабоҳ сар аз хоби гафлат бардоштанд, аз масҷиди қадим ва оташкадан хеш нишоне надиданд, дуди хайрат ба димоғи эшон роҳ ёфта, мутафаҳисси (тахқиқкунанда) он қазия гаштанд. Ва чун аз ҳақиқати ҳол иттилоъ ёфтанд, аз Хирот ба Нишопур рафта, ба арзи Абдуллоҳ расониданд, ки дар айёми давлати ту чунин ҳайфе бар мо рафта, акнун ба тазаллум (шикоят аз зулм) омадаем ва умед мебарем, ки доди мо биситонӣ.

Абдуллоҳи Тохир фармон дод, ки аз ҳақиқати он муҳим истеълом (хабар додан) намоянд. Чун умано (вакил) дар мақоми тафтиш омаданд, чаҳор ҳазор пири муаммар (солхӯрда) аз нуфуси Хирот ва қурову балда (маҳали аҳолинишин) мучтамеъ (ҷамъшаванда) гашта, гувоҳӣ доданд, ки мо муддати исхивоти ин масҷидро ба ҳамин хайсиат (қудрату тавоноӣ), ки ҳоло воқеъ аст, дидаем ва қабл аз ин дар мавзеъ на оташкада ва на биное дигар буда ва дар адои ин шаҳодат тамаъ савоб доштанд.

§ 3. ДАВЛАТИ САФФОРИЁН¹

Дар асрҳои IX–X монанди асрҳои пешина ҳукуматдорон барои муҳофизат намудани сарҳадҳои худ аз ҳуҷумҳои гораггаронаи кӯчманчиён дастаҳои алоҳидаи мусаллаҳ ташкил менамуданд. Онҳоро ғозӣён, яъне муборизони роҳи дин меномиданд. Ин дастаҳои мусаллаҳ асосан аз кишоварзон, хунармандон ва дигар тоифаҳои хонахаробгашта иборат буданд. Касби асосии ғозӣён ҷанг буд. Онҳо мебоист сарҳаду шаҳр ва воҳаҳои ободро аз бодиянишинон муҳофизат менамуданд, вале аксар вақт дар фӯрӯ нишодани шӯришҳои халқӣ, ки бар зидди ашрофу феодалон равона шуда буданд, иштирок мекарданд.

Тадриҷан дар охири асри IX ин дастаҳо – ғозӣён дар Хуросон ба қувваи тавоно тағдил ёфтанд. Дар байни онҳо бародарон Яъқуб ибни Лайс ва Амр ибни Лайс бо қорнамоиҳои худ дар ноҳияву шаҳрҳои гирду атроф машҳур гаштанд. Асосгузори ин сулола Яъқуб ибни Лайс буд. Бародарон дастаҳои сершумори роҳзанон ташкил намуданд. Шумораи ҷанговаронашон рӯз аз рӯз меафзуд. Яъқуб ин қувваро истифода бурда, соли 861 ҳокими Сиистонро сарнагун намуд ва маркази он шаҳри Заранҷро гирифт. Дар даҳсолаи оянда водихҳои Кобул ва Синд, Кирмон ва Форсро тасарруф кард.

¹ Мувофиқи мазҳабҳо Яъқуб мисғар, яъне саффор будааст ва барои ҳамин ин сулола номи саффорӣро гирифтааст.

Халифа Муътамид (870 – 892) ба Яъқуб вазифаи ҳокими Балх ва Тахористонро супурд. Халифа ва ашрофи араб мекӯшиданд бо ҳамин роҳ хонадони Тоҳириён ва Саффориёнро чанг андозад, то ки онҳо заифу нотавон гашта, дигар ба муқобили хилофат мубориза набаранд ва аз итоати хилофат гардан натовбанд. Ҳамаи ин ниятҳои арабҳо барбод рафтанд.

Соли 858 Яъқуб хоҳиши мардуми Сиистонро ба ҷо оварда, вазифаи ҳокимиро ба зимма гирифт. Солҳои 862 – 864 ду маротиба чангида, вилояти Бустро ба даст даровард. Соли 867 бо лашкари зиёд роҳи Хуросонро пеш гирифт ва чанд шахру музофотро гасб намуд. Ӯ аҳли хонадони Тоҳириёнро асир гирифт ва бо ҳамин ба сулолаи Тоҳириён хотима дод. Ин амалиёти Яъқуб қаҳру қазаби халифаро ба миён овард. Халифа аз афзудани обрӯи Яъқуб дар бим афтод ва соли 874 - 875 маҷбур шуд, ки Мовароуннаҳрро ба Наср ибни Аҳмади Сомонӣ пешкаш намояд, то ки Яъқуб онро ҳам гасб накунад. Дар ҳақиқат, дар он давра қуввае набуд, ки пеши роҳи Яъқубро бигирад ва хавфи аз миён рафтани хилофати Аббосиён ба миён омада буд.

Яъқуб ибни Лайс ҳангоми ба Бағдод бори дуюм лашкар кашиданаш ба хатои ҷиддӣ роҳ дод. Дар ҳамин солҳо зангиён бо сарвари Алӣ ибни Муҳаммади Бурқай шӯриш бардошта буданд ва он қариб 14 сол (869 – 883) давом кард. Яъқуб аз кӯмаки пешниҳоднамудаи Бурқай даст кашид ва ин яке аз сабабҳои шикаст хӯрдани вай буд.

Қувваи Саффориён бо сарвари Яъқуб беш аз пеш меафзуд. Вай соли 873 ба лашкари Муҳаммад ибни Тоҳир зарбаи сахт зад ва худро асир гирифт. Пойтахти Тоҳириён шаҳри Нишопурро гасб намуд. Соли 874 халифа аз ноилҷӣ Хуросон, Табаристон, Ҷурҷон ва Райро ба ихтиёри Яъқуб дод. Яъқуб чанговари шучоъ ва хоксор буд. Ба сарулибос ва дабдабаи дарборӣ чандон аҳамият наметод. Вай дар байни чанговарон интизоми сахт ҷорӣ намуд ва ҳангоми муҳорибаҳо доим дар сафи пеш мечангид. Дар яке аз задухӯрдҳо сахт маҷрӯҳ шуд ва дар давоми бист рӯз танҳо ба воситаи найча ғизо меҳӯрд, вале ҳамин ки ба по хест, боз роҳи майдони муҳорибаро пеш гирифт. Яъқуб аввалин шахсе буд, ки орзуи ташкил кардани давлати тоҷиконро дошт. Яъқуб ифтихори халқаш буд.

Ҳангоми мухорибаҳо бештар ба қувваи асосии худ — «ихтиёриён» таъя менамуд, ки мардум онҳоро айёр, часур, чобук ном мебурданд. Онҳоро «муборизони роҳи дин» ҳам меномиданд. Сафи «ихтиёриён» аз ҳисоби кишоварзони безамин ва гурезаҳо меафзуд. Онҳо тахти сарвариин Яъқуб ибни Лайс бо рӯҳбаландии зиёд корнамоиҳо нишон меоданд. Ҳамроҳи айёрҳо фарзандони кишоварзон ва заминдорони калон ҳам мечангиданд, ки онҳо дар байни мардум бо номи «озодагон» машхур буданд. Дар сафи лашкари Яъқуб гуломон низ хизмат мекарданд. Дар аввал Яъқуб 2-3 ҳазор лашкар дошт, вале солҳои 874 – 875 вай метавонист то 15 ҳазор аскарони савораро ба ҷанг дарорад.

Лашкари Саффорӣён мошинҳои деворшикан ва филҳои ҷангӣ дошт. Яъқуб ду маротиба ба муқобили хилофати араб ба Бағдод ҳучум овард. Бори якум ба шикаст дучор гардид, бори дуюм ба Бағдод нарасида касал шуд ва дар бозгашт соли 879 вафот кард.

Яъқуб барои забони тоҷикиро забони давлатӣ кунонидан бисёр заҳмат кашид. Бо амри Яъқуб шоирони форсу тоҷик, ки асосан ба забони арабӣ менавиштанд, акнун бо забони модариашон иншо мекардагӣ шуданд. Бисёр китобу дастурҳо ба забони форсӣ-тоҷикӣ гардонда шуданд. Баъди вафоти Яъқуб бародараш Амр ибни Лайс ба тахт нишаст. Ӯро ҷанговарони содиқаш соҳиби тахт карданд. Вай роҳи дӯстиро бо халифа Муътаид (870 – 892) пеш гирифт ва халифа бори дигар хонадони Саффорӣёнро ба расмият шинохт. Халифа ба Амр маншур (фармон)-и нав фиристода, ҷунин вилояту шаҳрҳоро ба ӯ дод: Порс, Кирмон, Исфаҳон, Кӯхистон, Гургон, Табаристон, Балху Кобул, Сиистону Синд, Мовароуннаҳр ва шаҳнагии (хокими шаҳр) Бағдод. Амр ҳар сол ба ҳазинаи халифа, ба Бағдод 20 миллион дирам, инҷунин дар мавридҳои зарурӣ гоҳ-гоҳ лашкар ҳам мефиристод. Ин дӯстии байни онҳо дер давом накард ва халифа ба ҷанги зидди Амр бархост. Дар ин мухорибаҳо Амр голиб омад. Халифа макру найрангро ба қор бурд. Вай Исмоили Сомониро ба муқобили Амр барангехт, вале аз ягон тараф задухӯрд нашуд ва ҳатто касе заҳм набардошт. Исмоили Сомонӣ ноилоч, ғайри хоҳишаш

Амрро ба Бағдод фиристод ва ӯ дар зиндон халок гардид. Аз рӯи сарчашмаҳо Амр сиёсатмадори мохир ва лашкаркаши боистеъдод будааст.

Пушту паноҳи Амр лашкар ва феодалони хурде буданд, ки манфиати онхоро харчониба химоя менамуд. Аз сиёсати Амр ашрофи олимартаба ва заминдорони калон норизо буданд. Дар натиҷа давлати Саффорӣён инкироз ёфт ва мулкҳои он ба итоати Далати Сомонӣён гузашт.

Давлати Саффорӣён ҳамчун давлати мустақил ба зудӣ дар Эронзамин паҳн гашт ва исбот намуд, ки камбағалон ҳам метавонанд давлати мустақили худро бисозанд. Қариб аксарияти давлатдорони Саффорӣён аз тоҷикон буданд ва бисёриашон забони арабиро намедонистанд.

Маъхазҳои бозътимод исбот намудаанд, ки байни давлатҳои Саффорӣёну Сомонӣён ҳеҷ гуна душманӣ вучуд надошт, гарчанде Аббосӣён мехостанд онхоро ба муқобили ҳамдигар бархезонанд.

Савол ва сунориш

1. Сулолаи Саффорӣён чӣ хел ба сари ҳокимият омад?
2. Оид ба қаҳрамонӣ ва қорнамоиҳои Яъқуб ибни Лайс ва бародараш Амр ибни Лайс нақл кунед.
3. Лашкари сулолаи Саффорӣён аз кӣҳо иборат буд?
4. Яъқуб ибни Лайс кадом шахру музофотҳоро гасб намуд?
5. Аз хусуси лашкаркашии Яъқуб ибни Лайс ба Бағдод ҳикоя кунед.
6. Муносибати Амр ибни Лайс бо халифа чӣ гуна буд ва оқибаташ чӣ хел шуд?
7. Дар аввал шумораи лашкари Яъқуб ибни Лайс чӣ қадар буд ва тадриҷан чӣ қадар лашкари савора дошт?
8. Мардум лашкари Саффорӣёноро чӣ хел ном мегирифтанд?
9. Амр ҳар сол ба халифа чӣ қадар дирам мефиристод?
10. Сабабҳои инкироз ёфтани давлати Саффорӣёноро гӯед.

Халифа Муътаид (870 – 892) ба Яъқуб вазифаи ҳокими Балх ва Тахористонро супурд. Халифа ва ашрофи араб мекӯшиданд бо ҳамин роҳ хонадони Тоҳириён ва Саффориёнро чанг андозад, то ки онҳо заифу нотавон гашта, дигар ба муқобили хилофат мубориза набаранд ва аз итоати хилофат гардан натобанд. Ҳамаи ин ниятҳои арабҳо барбод рафтанд.

Соли 858 Яъқуб хоҳиши мардуми Сиистонро ба ҷо оварда, вазифаи ҳокимиро ба зимма гирифт. Солҳои 862 – 864 ду маротиба чангида, вилоти Бустро ба даст даровард. Соли 867 бо лашкари зиёд роҳи Хуросонро пеш гирифт ва чанд шахру музофотро гасб намуд. Ӯ аҳли хонадони Тоҳириёнро асир гирифт ва бо ҳамин ба сулолаи Тоҳириён хотима дод. Ин амалиёти Яъқуб қаҳру қазаби халифаро ба миён овард. Халифа аз афзудани обрӯи Яъқуб дар бим афтод ва соли 874 - 875 маҷбур шуд, ки Мовароуннаҳрро ба Наср ибни Аҳмади Сомонӣ пешкаш намояд, то ки Яъқуб онро ҳам гасб накунад. Дар ҳақиқат, дар он давра қуввае набуд, ки пеши роҳи Яъқубро бигирад ва хавфи аз миён рафтани хилофати Аббосиён ба миён омада буд.

Яъқуб ибни Лайс ҳангоми ба Бағдод бори дуюм лашкар кашиданад ба хатои ҷиддӣ роҳ дод. Дар ҳамин солҳо зангиён бо сарвари Алӣ ибни Муҳаммади Бурқай шӯриш бардошта буданд ва он қариб 14 сол (869 – 883) давом кард. Яъқуб аз кӯмаки пешниҳоднамудаи Бурқай даст кашид ва ин яке аз сабабҳои шикаст хӯрдани вай буд.

Қувваи Саффориён бо сарвари Яъқуб беш аз пеш меафзуд. Вай соли 873 ба лашкари Муҳаммад ибни Тоҳир зарбаи сахт зад ва худи ӯро асир гирифт. Пойтахти Тоҳириён шаҳри Нишопурро гасб намуд. Соли 874 халифа аз ноилҷӣ Хуросон, Табаристон, Ҷурҷон ва Райро ба ихтиёри Яъқуб дод. Яъқуб чанговари шучоъ ва ҳоксор буд. Ба сарулибос ва дабдабаи дарборӣ чандон аҳамият намедод. Вай дар байни чанговарон интизоми сахт ҷорӣ намуд ва ҳангоми муқоробаҳо доим дар сафи пеш мечангид. Дар яке аз задухӯрдҳо сахт маҷрӯх шуд ва дар давоми бист рӯз танҳо ба воситаи найча ғизо меҳӯрд, вале ҳамин ки ба по хест, боз роҳи майдони муқоробаро пеш гирифт. Яъқуб аввалин шахсе буд, ки орзуи ташкил кардани давлати тоҷиконро дошт. Яъқуб ифтихори халқаш буд.

БОБИИ

ДАВЛАТИ СОМОНИЁН

§ 4. ТАЪСИСИ ДАВЛАТИ СОМОНИЁН

Баъди он ки арабҳо мардуми Мовароуннаҳр ва Хуросонро ба итоати худ дароварданд, шӯришҳои халқӣ низ паси ҳам ба вуқӯъ меомаданд, ки калонтарини онҳо шӯришҳои Абӯмуслим, Муканнаъ ва Рофеъ ибни Лайс буданд.

Барои фурӯ нишондани ин шӯришҳо халифаҳои араб ашрофу феодалони маҳаллиро истифода мебарданд. Чунон ки дар боби якум сухан рафт, соли 806 дар Самарқанд ва дар Сиистону Истаравшан шӯришҳои пурзӯр ба вуқӯъ пайвастанд. Аз ин рӯ халифа мачбур буд, ки вазифаҳои давлатиро ба намояндагони мардуми маҳаллӣ супорад. Аз соли 821, вақте ки сулолаи маҳаллии Тоҳирӣ ва баъдтар сулолаҳои Саффориёну Сомониён ба сари ҳокимият омаданду Хуросону Мовароуннаҳрро мустақилона идора менамуданд, мавқеи ашрофи маҳаллӣ боз ҳам пайдортар гардид. Баъди сулолаҳои Тоҳирӣ ва Саффориён обрӯи хонадони дигари тоҷикон – Сомониён дучанд мешавад. Ин хонадон дар фурӯ нишондани шӯриши Рофеъ ибни Лайс, ки ба муқобили хилофат равои карда шуда буд, фаъолона иштирок намуд ва бисёр намояндагони ин хонадон соҳиби мартабаҳои баланд гардиданд.

Ниҳоят, умеди халифаҳои араб, ки мехостанд бо роҳи ҷалб намудани феодалони маҳаллӣ мавқеи худро пурзӯр намоянд, барор нагирифт. Баръакс сулолаҳои маҳаллӣ бо тамоми ҷиддият мекушиданд, ки аз итоати хилофати араб пурра озод шаванд. Албатта, ин ба осонӣ ба даст наомад. Бисёр муборизон дар ин роҳ ҷон нисор карданд (фочиаи хонадони Бармакиҳоро ба хотир биёред). Сулолаи Тоҳирӣ ва Саффориён тавонистанд озодӣ ба даст дароранд, вале хонадони Сомониён бо хираду заковат ва маҳорати қордонӣ тавонистанд қомилан озод шаванд.

Ба сари ҳокимият омадани сулолаи Сомониён.
Бунёдгузори сулолаи Сомониён Сомонхудо (ҳокими Сомон)

мебошад. Мувофиқи сарчашмаҳо ҷои баромади оли Сомон музофоти Балх, ё наздикии Самарқанд ё Тирмиз аст. Ҳар сеи ин ноҳияву шаҳрҳо музофоти Сомонро ташкил меоданд.

Сомонхудо барои хизматҳои босазояш аз тарафи Асад ибни Абдуллоҳ, ки волии халифаи араб дар Хуросон буд, соҳиби мартабаи баланд мешавад. Сомон барои хурмату эҳтироми худ нисбат ба Асад ибни Абдуллоҳ ба писараш Асад ном мегузорад. Асад чор писар дошт: Нӯҳ, Аҳмад, Яҳё, Илёс. Онҳо дар замони салтанати халифа Маъмун вазифаҳои баланди давлатӣ, аз ҷумла ҳокимии шаҳру музофотҳои алоҳидаро ба зимма доштанд. Нӯҳ дар Самарқанд, Аҳмад дар Фарғона, Яҳё дар Чоч ва Истаравшан, Илёс дар Ҳирот ҳоким буданд.

Набераи аз хама калони Нӯҳ соҳиби шӯхрати-зиёд мегардад. Вай дар хориҷи мамлакат мисли сардори сулола баромад мекард ва бародарони дигар аз ҳар ҷиҳат хурмату эҳтиромашро ба ӯ меоварданд. Ин бародарон бо номи худ танга сикка мезаданд, ҷанговаронро ҷамъ намуда, ба мулкҳои ҳамсоя лашкар мекашиданд. Гарчанде дар иттиҳоди сулолаи Тоҳириён буданд, рӯз аз рӯз бойтару тавонотар мегардиданд.

Баъди вафоти бародари калон Нӯҳ додари ӯ Аҳмад ҳокими Самарқанд ва сарвари хонадони Сомониён мешавад. Вай шахси оқилу доно буд ва дар пойдеории сулолаи Сомониён хизмати бузург дорад. Ҳангоми зинда буданаш ҳокимии Самарқандро ба писари калониаш Наср дода буд. Соли 875 халифаи араб Муътаид ба дасти Наср ҳуҷҷате дод, ки мувофиқи он тамоми Мовароуннаҳр ба иттиҳоди Наср даромад ва ӯро ҳамчун сардори хонадони Сомониён эътироф намуд.

Дар ин вақт дар байни хонадони Сомониён ноҷурӣ ба миён омад. Баъзе аз бародарон ва ҳешу табор Насрро ҳамчун сарвари сулолаи Сомониён эътироф накарданд ва бо номи худ танга сикка мезаданд. Ин ноҳушӣ оқибат ба ҷанги бародарон оварда расонд. Хусусан муносибати Наср бо Исмоил ниҳоят тезтунд гашт.

Бухоро то соли 874 дар иттиҳоди Сомониён набуд ва Исмоил тавонист мулки Бухороро бо оқиливу доноӣ, хираду заковати худ соҳиб шавад. Мулки Бухоро бой буд. Баъди он ки Исмоил худро тавоно ва мустаҳкам ҳис намуд, аз додани

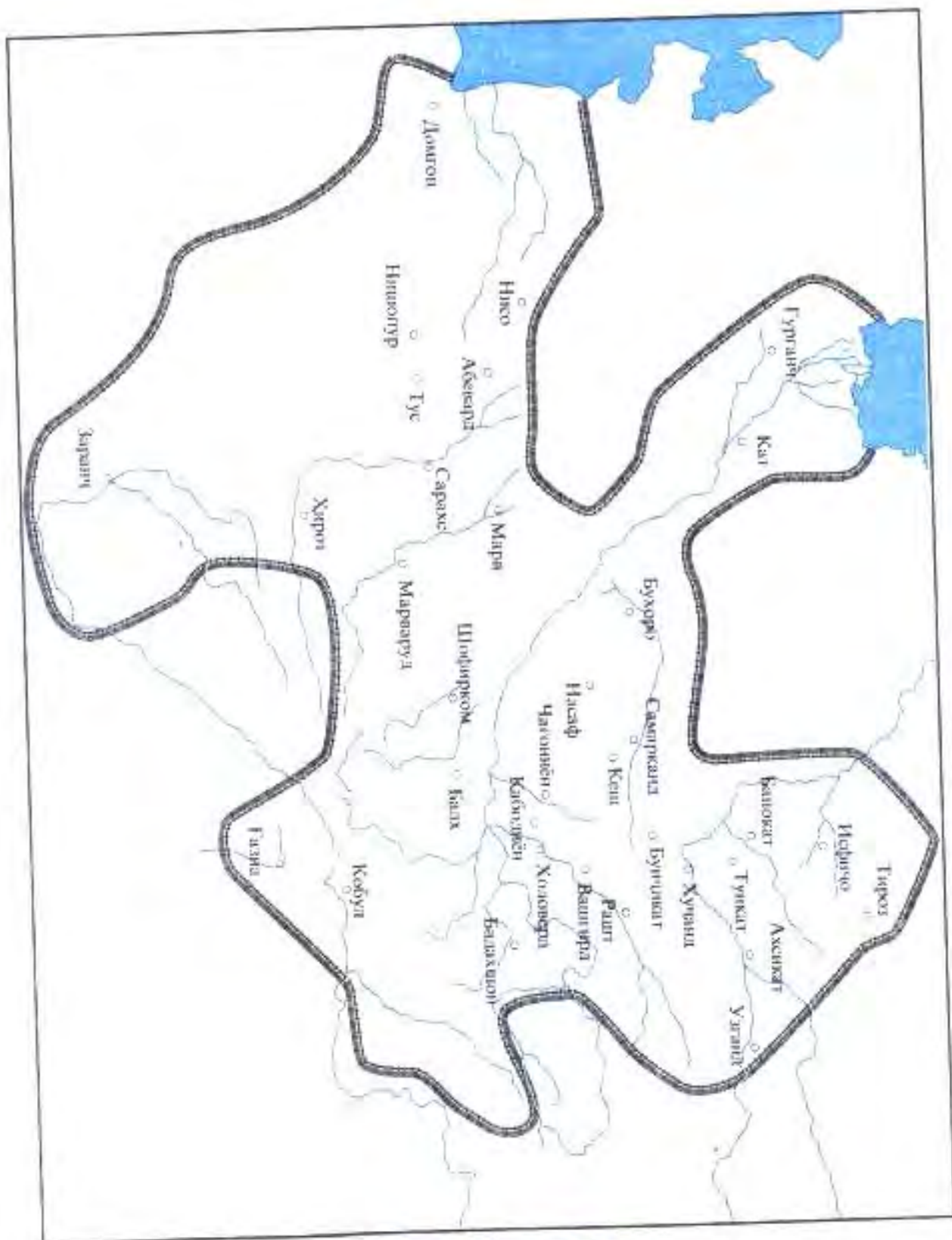
бочу хироч ба бародараш даст кашид ва ин рафтор боиси ҷанги бародарон гардид. Соли 888 ин амалиёт рӯй дод ва дар он Исмоил ғалабаи комил ба даст даровард. Наср асир афтод. Аммо Исмоили оқилу доно бародари калониашро на танҳо озод кард, балки ӯро дар вазифааш, яъне сарвари сулолаи Сомониён монд. Исмоил мехост Бухороро мустакилона идора кунад ва ба ин мақсадаш расид.

Наср соли 892 вафот кард ва Исмоили Сомонӣ то соли 907 амири давлати Сомониён шуда, Бухороро пойтахт қарор дод. Бо ҳамин ба сулолаи навбатии тоҷикон муяссар гашт, ки давлати худро дар сарзамини Мовароуннахру Хуросон таъсис диҳад. Ин давлат аз соли 875 то соли 999 арзи вучуд дошт. Ин солҳо дар таърихи халқи тоҷик солҳои пешравию кишоварзӣ, пешаварӣ, тичорат, адабиёт, фарҳанг, санъат, бинокорӣ ва дигар ҷабҳаҳо ҳисоб меёбанд. Давраи ташаккули халқи тоҷик ба охир мерасад. Асосгузори давлати тоҷикон Исмоили Сомонӣ буд. Ин давлат ҳангоми салтанати Исмоил ба авҷи тарқиёти худ расид ва ҳамчун давлати мустақили мутамарказ шӯҳратманд гардид. Баъди поён ёфтани ҷангҳои байниҳудӣ ва нисбатан барқарор гардидани оромӣ, масъалаи беҳатарии давлат ба миён омад.

Васеъ шудани ҳудуди давлати Сомониён. Исмоили Сомонӣ дар байни авлоди худ аз ҳамаи ёру бародарон, ҳешу таборон марди ғаюртару ботадбиртар буд. Вай дар ҳунароҳои давлатдориву лашкаркешӣ ва дипломатӣ ҳамто надошт.

Исмоил баъди дар дохили давлати худ нисбатан барқарор намудани тинчиву оромӣ, мебоист онро аз ҳучумҳои аҷнабиён, қabilaҳои бодиянишин муҳофизат намояд. Ӯ соли 893 ба муқобили бодиянишинон, ки мардуми Бухоро аз дасти онҳо ба дод омада буданд, лашкар кашида, ғалабаи комил ба даст даровард ва хони бодиянишинонро бо даҳ ҳазор аскар асир гирифт. Баъди ин ғалаба бодиянишинон ба Мовароуннаҳр солҳои дароз дигар тохту тоз накарданд.

Баъд аз ин Исмоили Сомонӣ ба водии Талас лашкар кашида, онро бо қонҳои бойи Шелҷӣ ба даст даровард. Ин қонҳо барои пешравию иқтисодиёти мамлакат аҳамияти бузург доштанд.

Давлати Сомалиён

Хамон соли 893 Исмоил ба музофоти Истаравшан, ки мустакил буд ва яке аз музофотҳои пурқувват ҳисоб меёфт, ҳучум карда, онро ба тасарруфи худ даровард. Овозан Исмоил ва давлати пурқуввати ӯ берун аз Мовароуннаҳр паҳн гашт ва ин боиси изтиробии хилофати араб шуд. Халифони араб бо ҳар роҳ мекӯшид, ки давлати Сомониёнро заиф гардонад ва барои ба ин нияташ расидан тадбирҳои гуногунро ба кор мебард. Халифа ба ҳокими Хуросон Амр ибни Лайси Саффори мактуб навишта, дар он ҳокими Мовароуннаҳр шудани ӯро ёд карда буд. Ӯ бо ин меҳост ҳокими Хуросонро бар зидди ҳокими Мовароуннаҳр Исмоили Сомонӣ бархезонад ва таъсири хилофати арабро дар Хуросону Мовароуннаҳр пайдор гардонад.

Баъди гирифтани мактуб ҳокими Хуросон Амр ба муқобили Исмоили Сомонӣ бархост. Исмоил, чунон ки муаррих Табарӣ менависад, «авом ва пешаваронро» мусаллаҳ гардонда, ба пешвози Амр баромад ва роҳи Балхро пеш гирифт. Задухӯрди аввалини онҳо тирамоҳи соли 899 дар ҷанубтари дарёи Аму ба вукӯъ пайваست. Дар ин муқороба Исмоили Сомонӣ санъати баланди ҷангӣ нишон дода, бар лашкари Амр ғалаба кард ва соҳиби асирони зиёде шуд. Ӯ ҳамаи асиронро озод кард. Ин рафтори олиҳимматонааш дӯстони ӯро дар байни лашкари Амр хеле зиёд намуд ва обрӯяш дучанд шуд.

Дар бораи мардуми авом ва ҳунармандонро мусаллаҳ намудани Исмоили Сомонӣ муаррих чунин менависад: «Исмоил Аҳмад дар Мовароуннаҳр ба ҷорчиҳо фармуд эълон кунанд, ки «Амр омадааст, ки Мовароуннаҳрро забт кунад, одамонро ба қатл расонад, молу мулкро ба ғорат барад ва занону кӯдаконро гулом гардонад».

Задухӯрди дуюм баҳори соли 900 дар наздикии Балх ба амал омад. Дар ин муқороба ҳам Исмоили Сомонӣ маҳорати баланди лашкаркашӣ ва диловарӣ нишон дода, ғалабаро ба нафъи худ ҳал намуд. Дар натиҷа тамоми замини давлати Саффориён ба иттиқати Исмоили Сомонӣ гузашт. Дар ин муқороба ҳам мардуми авом ва ҳунармандон ёрии калон расонданд. Муаррих Наршаҳӣ хабар медиҳад, ки сабаби ғалабаи Исмоил он буд, ки вай тавонист ҳам ашроф, ҳам

авом ва ҳам пешаваронро бо аслиҳаи ҷангӣ мусаллаҳ гардонад ва ғалабаро бар нафъи худ таъмин кунад. Сабаби шикаст хӯрдани Амр он буд, ки – суханаширо давом дода мегӯяд Наршахӣ– ин қувваи бузургро ба эътибор нагирифт. Дар ғалабаи Исмоил нақши асосиро оммаи меҳнаткаши камбағал бозид.

Ҳамин тариқ, баъди истилои арабҳо Исмоили Сомонӣ нахустин симои барҷастаест, ки ба туфайли ғалабаҳо бар бодиянишинон ва ҳокими Хуросон Амр Саффорӣ давлати пурқуввати мутамарказ ва аз хилофати араб мустақилро ташкил карда тавонист.

Давлати Сомониён пурқувваттарин давлати тоҷикон буд ва Мовароуннаҳру Хуросон, Хоразм, Сиистон, Ғазна, Помири Ғарбӣ, Қумис ва Райро дар бар мегирифт.

Баъд аз ин Исмоили Сомонӣ ба корҳои дохили мамлакат, таъсиси идораҳои давлатӣ, ташкили лашкари пурзӯр ва харҷониба мусаллаҳ, инкишофи иқтисодиёт, илму фарҳанг ва дигар корҳои давлатӣ машғул шуд.

Савол ва супориш

1. Чаро хилофати араб феодалони маҳаллиро ба корҳои идораи давлатӣ ҷалб мекард?
2. Сулолаи Сомониён бо кадом роҳ ба сари ҳокимият омад ва дар байни бародарони ин хонадон чӣ гуна мубориза мерафт?
3. Оид ба шахсияти Исмоили Сомонӣ ҳикоя кунед.
4. Исмоили Сомонӣ кадом шахрқову музофотҳоро аз дасти бодиянишинон озод кард?
5. Барои чӣ халифаи араб ҳокими Хуросон Амр ибни Лайсро ба ҷанги зидди Исмоили Сомонӣ бархезонд?
6. Дар бораи ҷангҳо ва ғалабаи Исмоили Сомонӣ ҳикоя кунед.
7. Дар ин ҷангҳо нақши асосиро кадом табақаҳои аҳолии бозиданд?
8. Ҳудуди давлати Сомониёнро аз харита нишон диҳед.

§ 5. ТАШКИЛИ ДАСТГОҲИ ИДОРА ВА ЛАШКАР

Дар давраи ҳукмронии Сомониён дар идораи давлатӣ дигаргунии кулӣ ба амал омад. Амир сардори давлат ҳисоб меёфт ва вилоятхоро ҳокимони аз тарафи амир таъйиншуда идора мекарданд. Исмоили Сомонӣ барои идораи тамоми қорҳои давлати бузурги марказиятнок зарурияти дастгоҳи давлатиро нағз мефаҳмид.

Дар ташкили чунин сохти давлатдорӣ ба ғайр аз Исмоили Сомонӣ боз наберааш Насри II Сомонӣ (914 – 943) низ нақши бузург бозидааст. Дар замони салтанати Насри II дар атрофи регистони Бухоро даҳ бинои азим сохта шуд, ки дар ҳар кадоми он девонҳои (идораҳои давлатӣ) алоҳида ҷой гирифтанд.

Девонҳо бори нахуст дар давраи ҳукмронии сулолаи Сосониёни Эрон (224 – 651) пайдо шуда буданд. Минбаъд онро халифаҳои Аббосиёни араб қабул карданд. Дар замони Сомониён девонҳо аз нав дар шакли хеле такмилёфта ба вуҷуд омаданд. Системаи девонҳо дар давраи Ғазнавиён ва Манғитҳои Бухоро низ амал мекард.

Девонҳои аҳди Сомониён чунин буданд:

Девони вазир ё хочиби бузург асоситарин идораи марказӣ ҳисоб мешуд ва ба қорҳои тамоми муассисаҳои маъмурӣ, сиёсӣ ва иқтисодии давлат назорат мебуд. Ба вай сардорони ҳамаи девонҳои дигар итоат мекарданд. Ба мансаби сардори ин девон, яъне ба вазифаи вазирӣ ё хочиби бузург, одатан яке аз намояндагони се хонаводаи машҳур: Ҷайхонӣ, Балъамӣ ва Утбӣ таъйин мешуданд. Тамоми қувваҳои ҳарбии Сомониён дар ихтиёри хочиби бузург буд.

Девони соҳиб-ул-барид (идораи алоқа - почта) танҳо хизмати ҳукуматро ба ҷо меовард.

Девони муставфӣ ба қорҳои молия, харҷу даخلي хазинаи давлатӣ назорат мекард.

Девони амидулмулк сардори қорҳои дипломатӣ ва ҳуҷҷатҳои муҳим буд. Онро девони иншо ҳам меномиданд.

Девони соҳибушрот ба лашкари Сомониён назорат бурда, онро бо силоҳ, озуқа, либос ва моҳона таъмин мекард.

Девони мӯхтасиб аз болои хариду фурӯши бозор, тарозу, молҳои ба савдо мерафтагии бозаргонон, ҳунармандон,

инчунин баъдтар ба ахлоки мардум, масчидравӣ ва истеъмоли накардани машрубот назорат мебуд.

Девони мушриф (назораткунанда) ба корҳои давлатӣ, ба хароҷоту даромади хазинаҳо сарварӣ мекард.

Ба ҷуз инҳо боз **девори қозӣ**, **девори мулкҳои давлатӣ** ва **девори вақф** амал мекарданд.

Ҳамаи ин девонҳо, ба ҷуз девони соҳиб-ул-барид (сардори алоқа, почта) ба ҳокимони маҳаллӣ ва девонҳои марказӣ итоат менамуданд.

Ҳокимони музофотҳо бо тавсияи сарвазир ва ашрофи бонуфуз аз тарафи амирони Сомонӣ тасдиқ мешуданд. Аксар вақт ашрофони обрӯманд, ки солҳои зиёд ноҳияву музофотҳоро идора карда меомаданд, вазифаҳои худро ба меросхӯрон во мегузоштанд.

Дар пайдор гардондани давлати Сомониён сарвазирони донишманди он, ба монанди Абдуллоҳ Ҷайхонӣ ва Абулфазли Балъамӣ хизмати босазое карданд. Амирони Сомонӣ хангоми таъйин намудани ҳокимони вилоятҳои шахрҳо дар навбати аввал баромади иҷтимоии онҳоро ба назар мегирифтанд. Шахси ба мансаб пешбаришуда мебоист аз ашроф ва феодалон бошад. Ба зами ин шахси ба мансаб пешбаришуда мебоист забони тоҷикӣ ва арабиро хуб донанд. Қоидаҳои шариатро сармашқи амал қарор диҳад ва аз фарҳангу адабиёт бохабар бошад. Чунин одамони бомаърифат дар он замон бисёр буданд. Онҳо аксар вақт дабири (мирзо, котиб) мекарданд ва амалдорон аз ҳамин гурӯҳ таъйин мешуданд. Баъзан аз байни дабирон бисёр шахсон ба мансабҳои олӣ соҳиб мегардиданд.

Вазифаи асосии ҳокимони шахрҳо, музофотҳо, ноҳияҳо дар маҳалҳо аз ҷамъ кардани андозҳо ва сари вақт ба хазинаи давлат расондани онҳо иборат буд. Гарчанде давлати Сомониён нисбатан осудагиву оромро ба вуҷуд овард, вале ҳокимони баъзе вилоятҳои ханӯз ҳам худро мустақил медонистанд. Вилоятҳои Хоразм, Ҷағониён, Хатлон, Ғазна, Сиистон ва дигарҳо ниммустақил буданд ва ба хазинаи Сомониён мунтазам хироч намедоданд.

Исмоили Сомонӣ лашкарро пушту паноҳи давлат медонист. Бинобар ин қувваҳои ҳарбӣ бевосита дар ихтиёри

сарвазир буданд. То давраи Сомониён қариб ҳар як феодал ва ҳоким дастаҳои ҷангии худро дошт ва ҳангоми ба сари давлат омадани хавфу хатар онҳо бо дастаҳои ҷангии худ ба марказ, ба назди амир ё ҳоким ҳозир мешуданд. Масалан, ҳокими Чағониён ба Сомониён пурра тобеъ набуд, вале дар мавридҳои зарурӣ то 10 ҳазор аскарро бо тамоми лавозимоти ҷангиаш ба дарбори Сомониён ҳозир мекард. Баробари таракқиёти феодализм, ривочу раванги шахрҳо, ҳунармандӣ, кишоварзӣ, пайдо шудани давлати пурзӯри марказиятноки феодалӣ барои таъсиси лашкари низомии кироя шароит муҳайё гардид.

Исмоили Сомонӣ ва дигар ворисони ӯ, хусусан наберааш Насри II (914 – 943), барои таъсиси лашкари доимии пурзӯр хизмати зиёде кардаанд. Лашкари Сомониён асосан аз гуломони турки музофотҳои гирду атрофи Мовароуннаҳр иборат буд ва онҳо дар таърихи давлати Сомониён нақши бағоят бузург бозидаанд. Бо кӯшишу ғайрати лашкари доимӣ Сомониён тавонистанд бисёр шӯришу ошӯбҳоро паҳш намоянд. Сомониён ду ҳел лашкар доштанд: якум лашкари низомии кироя, ки пурра дар таъминоти давлат буд ва барои хизматашон маош мегирифтанд; дуюм ҷанговароне, ки ҳангоми рӯй додани ноқомӣ ва ба мамлакат ҳуҷум кардани аҷнабиён ҳокимону феодалони калон барои ҷангидан омода мекарданд.

Аз байни ҷанговарони кироя бисёр лашкаркашонӣ машҳур баромада, соҳиби бойгариву мулкҳои калон шуданд. Сарлашкар ҳоҷиби бузург ном дошт ва ғайр аз ҷангидан бар зидди аҷнабиён боз тамоми қасру девонҳо ва идораҳои давлатиро муҳофизат менамуд. Ҳоҷиби бузург яке аз унвоҳои баландтарини давлати Сомониён буд. Ҳоҷиби бузург қариб ба тамоми қорҳои давлатӣ даҳлат менамуд ва нуфузаш рӯз аз рӯз меафзуд. Минбаъд ҷандин гуломони пешинаи турк ба ин унво соҳиб шуданд. Яке аз онҳо Алптегин буд, ки дар синни 35-солагаш ҷун лашкаркаши часур ва сиёсатмадори машҳур ном бароварда, ба мартабаи сипахсолорӣ (сарфармондеҳи лашкар) Хуросон расид. Вай дар ихтиёри худ 2700 гулом дошт, инчунин дар Мовароуннаҳру Хуросон сарвати зиёд ҷамъ карда буд. Дар замони Алптегин боз гуломи дигар Сабуктегин ба

майдон баромад. ӯ ҳам лашкаркаши бузург ҳисоб меёфт ва дар чандин муҳорибаҳо ғалаба ба даст оварда буд. Вай бо Алптегин риштаи хеширо пайваста, ҳокими Ғазна шуд ва баъд ба сулолаи Ғазнавиён асос гузошт. Умуман, Сомониён ба сипохиёни турк таъя менамуданд.

Савол ва супориш

1. Дастгоҳи идораи давлати Сомониён чӣ гуна буд?
2. Дар давраи Сомониён кадом девонҳо амал мекарданд?
3. Ҳочиби бузург аз намояндагони кадом хонаводаҳо таъйин мешуд?
4. Вазирони машҳури Сомониён кӣҳо буданд?
5. Ҳокимони вилояту шаҳрҳо аз кадом табақкаи аҳолии таъйин карда мешуданд ва нисбати онҳо кадом талаботҳо қарор дод?
6. Лашкари Сомониён асосан аз кӣҳо иборат буд?
7. Сомониён чанд хел лашкар доштанд?

§ 6. ТАРАҚҚИЁТИ ИҚТИСОДИИ ДАВЛАТИ СОМОНИЁН

Киноварзӣ. Дар асрҳои IX–X дар Мовароуннаҳру Хуросон муносибатҳои таҷаққулёфтаи феодалии пурра қарор доданд. Худи давлати Сомониён давлати феодалии ҳисоб меёфт ва аслан манфиати ашроф, феодалон, тоҷирон ва рӯҳониёни калонро муҳофизат мекард. Замин, ки бойгарии асосӣ буд, дар дасти намояндагони сулолаи Сомониён, заминдорони калон, амалдорони давлатӣ, саркардаҳои ҳарбӣ ва рӯҳониён буд.

Феодалони калон ба ивази меҳнатшон ба деҳа, ноҳия ва вилоят соҳиб мешуданд. Онҳо аз мардуми соқини ин заминҳо, бочу хироч мегирифтанд. Феодалони калон мекушиданд, ки чунин заминхоро меросӣ қарда, аз авлод ба авлод диҳанд. Баъзан ҳукумати марказӣ ба онҳо гузашт мекард. Дар натиҷа сулолаҳои меросӣ ба вучуд меомаданд ва онҳо мекушиданд, ки аз иттиҳоди ҳукумати марказӣ бароянд. Тадричан на танҳо замин, балки об ҳам, ки дар шароити Мовароуннаҳру Хуросон аҳамияти калон дошт, ба дасти давлат ва феодалони калон гузашт.

Дар замони салтанати Сомониён табакаи нави заминдорони калон, яъне сипохиён ба вучуд омаданд, ки онҳо асосан чанговарони назди дарбор ва аксарияташон аз гуломони турк буданд. Онҳо ба туфайли корнамони дар майдонҳои чанг аз гуломӣ озод гашта, зина ба зина соҳиби мансаб мешуданд ва заминро об, деҳаю музофот ва шаҳрҳои бутунро бо сокинонашон тӯхфа мегиррифтанд. Гурӯҳи дигари дар замони Сомониён ба майдон омада, ин рӯхониёни феодал буданд, ки қувваи зиёд ва нуфузи калон доштанд. Дар натиҷа шумораи муассисаҳои дини ислом – масҷид, мадраса ва ғайра хеле афзуд. Рӯхониёни калон ба чуз заминро об, боз ба осеб ва обчувоз соҳиб мешуданд.

Точирони давлатманд, ки табакаи синфи ҳукмронро ташкил менамуданд, на танҳо дар шаҳрҳо корвонсаройҳо, дуконҳо, биноҳои боҳашамат доштанд, балки дар деҳаҳо китъаҳои заминро ба даст дароварда, боғоту осебҳо ва ғайра месохтанд. Мовароуннаҳру Хуросон асосан кишварҳои кишоварзӣ буданд ва мардумашон ба парвариши зироату чорво машғулият доштанд. Барои тараққи додани кишоварзӣ обёрии сунӣ аҳамияти бузург дошт. Каналҳои ҷӯйҳои пеш асосан дар замони ҳукмронии Абдуллоҳ ибни Тохир (828 – 844) сохта шуда, дорони аҳамият буданд.

Дарёҳои калонтарини Осиёи Марказӣ – Аму ва Сир барои обёрии сунӣ чандон истифода бурда намешуданд. Асосан шохобҳои онҳо – Сурхоб, Кофарниҳон, Вахш ва ғайра заминҳоро шодоб мегардонданд. Ин дарёҳо аҳамияти бузург доштанд ва аксари солҳо оби онҳо то дарёҳои Аму ва Сир рафта намерасид, чунки обашон пурра барои обёрӣ истифода мешуд. Шаҳрҳои Самарқанд, Бухоро, Панҷакент ва ғайра аз оби дарёи Зарафшон пурра баҳра мебуданд.

Дар асри X мисли пештара дарготи Варағсари дарёи Зарафшон шабакаи асосӣ ҳисоб меёфт. Се канал ибтидои худро аз ҳамин даргот мегиррифтанд ва ҳамаи заминҳои ҷануби Самарқандро обшор менамуданд. Каналҳои, ки аз дарёи Зарафшон об мегиррифтанд, бисёр буданд ва онҳо асосан шаҳру деҳаҳоро бо об таъмин менамуданд. Мардуми Варағсар сарбанд ва иншоотҳои обёриро нигоҳубин мекарданд ва барои ин аз додани хироч озод буданд.

Дар асрҳои IX–X дар дараҳои Пасттоғи каторкӯҳи Нурато сарбанд ва обанбори азиме сохта шуда буд, ки оби онро дар ҷиллаи тобистон истифода мебуданд. Дар Мовароуннахру Хуросон боз заминхоро ба воситаи корезҳо (чоҳҳои зери замин) об меоданд. Заминҳои дар баландӣ бударо ба воситаи чигир (дӯли обкашӣ) бошор менамуданд ва ҷархи чигирро уштур мегардонд. Дар баъзе ҷойҳо оби чоҳхоро истифода мебуданд.

Заминҳои лалмӣ низ бисёр буданд, ки хосили онҳо дар таъмини галла нақши бузург мебозид. Кишоварзон дар заминҳои обӣ гандум, шолӣ, ҷав, лӯбиё, нахӯд ва дигар зироатҳо мепарвариданд. Пахтакорӣ дар водии Суғд, Фарғона, Марв хеле таракқӣ карда буд.

Боғу тоқпарварӣ, ки касби бобоии мардуми тоҷик буд, дар давраи Сомониён хеле пеш рафт. Шаҳрҳои Самарқанд, Бухоро, Хучанд, Панҷакент, музофотҳои Фарғона, Истаравшан ва дигарҳо бо ангур, себ, зардолу, шафтолу, бихӣ, гелос, олуболу, анор, анҷир, чормағз, бодом ва Ҳама намудҳои дигари меваҷоти лазизи худ шӯҳрат пайдо карда буданд.

Дар музофотҳои кӯҳӣ ва ҷӯлҳои Осиёи Марказӣ рамаҳои сершумори бузу гӯсфанд, галлаҳои аспу шугур ва дигар зотҳои ҷорвою ҳайвонот парвариш меёфтанд. Музофоти Ҳатлон бо аспҳои худ машҳур гашта буд ва онхоро берун аз мамлакат ба савдо мебуданд.

Дар баъзе вилоятҳои Хуросону Мовароуннахр, масалан, дар Марв кирмакпарварӣ, дар Хирот занбӯриасалпарварӣ, дар водии Вахш парвариши зотҳои махсуси асп ва дар Ҷағониён гӯсфандпарварӣ хеле таракқӣ карда буд.

Сарватҳои зеризаминӣ. Дар асрҳои IX–X ин соҳа низ раванк ёфта буд. Дар ноҳияҳои музофотҳои Осиёи Марказӣ сарватҳои зиёди зеризаминӣ истихроҷ ва гудохта мешуданд. Дар наздикии Хучанд нукра ба даст оварда мешуд. Кӯҳҳои Ғорон аз сангҳои киматбаҳо, нукра, бечода (санги сурхранг ё зардранг), тилло, лочувард, булӯри кӯҳӣ ва сангпахта бой буданд. Аз кӯҳҳои Вахон ақик, хелҳои гуногуни лаъл, нукра, тилло истихроҷ карда мешуд.

Аз ноҳияҳои болооби Зарафшон охан, тилло, нукра, зок мегирифтанд. Дарвозу Рӯшону Шугнону Ғорон маркази истеҳсоли тилло, нукра, лаъл ва лочувард буданд. Дар ҳамон

асрҳо мардуми Чоч, Хучанд ва дигар шаҳрҳо бо намаки кони ноҳияи Ашти имрӯза таъмин мегардиданд. Дар Истаравшан маъдани зиёд истихроҷ ва дар худӣ ҳамон ҷо гудохта мешуд.

Ачибаш он аст, ки дар ҳамон давра қариб тамоми ҳудуди Осиёи Марказӣ тадқиқ шуда будааст. Дар Қаромазор (наздикии Хучанд) ба миқдори зиёд нукра истихроҷ мешуд. Сарчашмаҳои таърихӣ аз хусуси кони ангишти Исфара маълумоти муфассал медиҳанд. Дар Осиёи Марказӣ конҳои зиёде, ба монанди Кони Мансур, Кӯхи Сим, Консой ва ғайра истифода мешуданд. Дар Зарафшон конҳои Амондара, Киштутдара ва ғайра дар истифода буданд. Дар Истаравшан дар наздикии шаҳри Марсманда кони калони маъдани охан кор мекард, ки як қисмаш дар худӣ ҳамон ҷо гудохта мешуд. Маҳсулоти ин корро на танҳо дар шаҳру музофотҳои гирду атроф, балки дар Хуросону Ироқ дидан мумкин буд. Дар асрҳои IX–X хангоми ҷанг, инчунин муҳосира намудани шаҳру калъаҳо нефт ба кор бурда мешуд.

Конҳои калонтарини асрҳои IX–X конҳои нукраю сурби Кони Мансур буданд, ки дар наздикии деҳаи Қарамазори Тоҷикистон воқеъ гаштаанд. Кони Мансур ҷандин конҳо, аз ҷумла Ҷаркамар ва дигар конҳоро дар бар мегирифт.

Маданияти истифодаи конҳо барои ҳамон давра хеле баланд буд. Барои устувор шудани чоҳҳо ва нақбҳо (тунел) тиргакҳои ҷӯбин, танбаю болор ва сутунҳоро ба кор мебарданд. Ҷароғҳои сиёҳ, гарчанде хира бошанд ҳам, даруни конҳоро равшан менамуданд. Барои аз даруни конҳои чуқур баромадан нардбонҳои калони ҷӯбинро ба кор мебарданд. Кӯхканон дар хонаҳои тангу торики аксар вақт аз санг сохташуда ҳаёт мегузарониданд. Кони Ҷаркамари кӯхҳои Қарамазор қариб 150 кулба дошт. Дар онҳо 500 – 600 кӯхканон мезистанд. Истихроҷи маъдан дар ҳаёти иқтисодии Мовароуннаҳру Хуросон назаррас буд.

Сатҳи илму ҳунари маъданкони ва маъданшиносӣ дар аҳди Сомониён хеле баланд буд. Сарчашмаҳои хаттии ҳамон давра, осорҳои археологӣ, кӯраҳои маъдангудозӣ, таҳлили фулузоти тайёркардаи устоҳо ин фикрро пурра тасдиқ менамоянд. Мувофиқи маълумотҳои бостоншиносон кӯхкорони тоҷик дар ҳамон асрҳо конҳоеро кашф

намудаанд, ки ҳатто геологҳои имрӯза қоиладар мешаванд. Асбобҳои кӯҳкании онҳо ҳеле оддӣ, аз фонаҳои ҷӯбини оҳанин, зогӯли дастадору бедаста, каланду бел, тешаву табар, пӯтқу болға иборат буданд, вале барои ҳамон давра олотҳои мукамалтарин ҳисоб меёфтанд. Кӯҳкано аз чуқуриҳои қалон маъданро ба воситаи сабаду халтаҳо берун мебароварданд. Баъзе қонҳо то 250 метр чуқурӣ доштанд.

Археологҳо бисёр шишаҳои «томугули» ёфтанд, ки онҳо дар асрҳои IX–XII истехсол шудаанд. Шишаҳои маҳз ба асрҳои IX–X – давраи Сомониён дахлдошта асосан дар наздикии Самарқанд, Варахша ва Нисо (наздикии Ашқободи имрӯза) ба даст оварда шуданд. Зарфҳои аз шаҳрҳо пайдошуда зарфҳои рӯзгор ва атриётанд. Онҳо аз ҷомӯ қадаҳо, кӯзаҳои гуногуни дастадору бедаста, қосаву пиёла, дӯлчаҳои дастадор ва ғайра иборатанд.

Дар замони Сомониён шишагарони Осиёи Марказӣ тарзи бо усули дамидан тайёр намудани зарфҳои нозуку нафисро пурра омӯхта буданд. Дар ин давра зарфҳои шишагӣ на танҳо барои ашроф, балки барои мардуми захирақаш низ тайёр карда мешуданд. Дар ин асрҳо шишагарон боз тарзи барои тирезаҳо тайёр кардани шишаҳо аз худ карда буданд. Намунаҳои шишаҳои тирезаҳо археологҳои мо аз Нисо, Афросиёб (ҳаробаҳои Самарқанди қадима) ва дигар шаҳрҳо ба даст даровардаанд. Шишаҳои тирезаҳо на танҳо аз хонаҳои ашроф, балки аз хонаҳои шаҳриёни оддӣ низ ёфт шудаанд. Истифодаи шишаи тиреза қадаме ба пеш буд.

Пешаварӣ. Афзоиши кишоварзӣ ва аз худ намудани сарватҳои зерзаминӣ боиси ривожу раванқи пешаварӣ гардид. Дар Мовароуннаҳру Хуросон одамони зиёде машғули касбу ҳунар буданд. Дар замони Сомониён маҳсулоти ҳунармандони Осиёи Марказӣ берун аз он шӯҳрат доштанд. Маъхазҳои зиёде гувоҳи онанд, ки мардуми ин кишвар молҳои гуногун истехсол менамуданд ва ҳатто қариб ҳолати аз дигар кишварҳо овардани ин молҳо надоштанд. Дар байни ҳунарҳои гуногун касби бофандагӣ ҳеле таракқӣ карда буд. Пешаварон матоҳои гуногунро аз абрешим, пахта, қатон (матҳои аз зағир тайёршуда) мебофтанд. Дар ин сарзамин ҳатто истехсоли баъзе

матӯҳои хориҷӣ низ ба роҳ монда шуда буд. Шаҳрҳои деҳаҳои алоҳида бо матӯҳои худ берун аз мамлакат машҳур буданд, масалан, матои ведарӣ (деҳаи назди Самарқанд) ва матои деҳаи Зандана (нази Бухоро) бо маҳиниву харири, суфтагиву назаррабоии худ фарқ мекарданд. Ин матӯҳо дар Эрон, Хиндустон ва дигар мамлакатҳои Шарқи Наздик ва маркази хилофат – Бағдод харидорони зиёде доштанд. Дар Хуросон либоси аз матои ведарӣ дӯхтаро асосан амирон, ҳокимон, вазирон, козиҳо, давлатмандон мепӯшиданд, ки он нишонаи назокат ва зинат доништа мешуд. Ғайр аз Самарқанду Бухоро матӯҳои рангоранги маҳинро боз дар Насаф, Кеш, Дабусия (шаҳри миёни Самарқанду Бухоро) ва дигар шаҳрҳои истеҳсол менамуданд.

Маҳсулоти оҳанӣ ҳам хеле зиёд истеҳсол мешуд, ки на танҳо талаботи бозори дохилро қонеъ мегардонд, балки барои фурӯш ба дигар мамлакатҳо қашонда мешуд. Фулузоте, ки ба савдои мамлакатҳои берунӣ мерафтанд, инҳо буданд: фонусҳои мисини бухорӣ, зарфҳои қалъагии Рабинҷон, деғҳои мисин ва рикобҳои Самарқанд, яроқи аслиҳои Фарғонаю Исфичоб (шаҳр ва музофоти қадимаи Мовароуннаҳр). Ҳоло онҳо шаҳри Сайрами Қазоқистон ҷой гирифтааст.

Дар Бухоро ва дигар шаҳрҳои аз пунба ва кунҷит рағван мегирифтанд. Ҳунари ордқашӣ ба роҳ монда шуда буд. Шумораи оснӣҳои сангашон хоро меафзуд.

Ихтирои қоғаз саҳифаи дурахшони таърихи халқҳои Осиёи Марказӣ мебошад, ки маркази асосии истеҳсоли он шаҳри Самарқанд аст. То истилои арабҳо ба ҷуз Самарқанд, боз дар шаҳрҳои Бухоро, Чорҷу, Балх, Хева ва сонитар Хуқанду Тошқанд қоғаз истеҳсол мекарданд. Баъди забти Осиёи Марказӣ аз тарафи арабҳои халифа Ҳорунаррашид (786 – 809) фармони танҳо дар қоғаз навиштанро мебарорад. Баъди ин папирус (растани, ки аз он мисриёни қадим ва дигар халқҳо масолеҳи хатнависӣ тайёр мекарданд), ки дар он хат менавиштанд, аз байн меравад.

Дар ин миён шаҳри Самарқанд ягона шаҳре буд, ки тамоми давлатҳои хилофати арабро бо қоғаз таъмин менамуд. Чунин вазифаи бузургро шаҳри Самарқанд аз нимаи дуҷуми асри VIII то аввали асри IX иҷро кардааст.

Шӯхрати коғазӣ Самарқанд на танҳо дар мамлакатҳои хилофати араб, балки дар Ғарб ҳам паҳн гардида буд. Дар ҳамон давра шаш намуди коғаз истифода бурда мешуд.

Хунари кулолӣ на танҳо дар шаҳрҳои калонтарин, ба монанди Бухоро, Самарқанд, Марв, Тирмиз, Хучанд, Хулбук, Пайканд (шаҳри қадимаи назди Бухоро), балки дар ноҳияҳо низ ривож ёфта буд. Дар асрҳои IX–X усули сирдавонии зарфҳо кашф гардид, ки барои зебу зинат ва ороиши зарфҳо аҳамияти калон дошт.

Дар ҳамин асрҳо истехсоли шиша ва маснуоти шишагӣ хеле пеш меравад. Аз шиша чому қадахҳо, суроҳӣ, обдон, кӯзаҳои ҳархела, шишачаҳои базеби атр ва ғайра тайёр карда мешуд.

Хулоса, дар замони ҳукмронии Сомониён тамоми соҳаҳои ҳунармандии ҳамон давра хеле тараққӣ ёфта буд.

Савол ва супориш

1. Оид ба сохти феодалӣ дар давраи Сомониён нақл кунед.
2. Дар аҳди Сомониён кадом табақаи нави заминдорон ба вуҷуд омад?
3. Кадом дарёҳо барои обёри бештар истифода мешуданд?
4. Кадом сарватҳои зеризаминӣ истихроҷ мешуданд? Дар бораи қонҳои қадима ва аҳоли кӯхкорон нақл кунед.
5. Кадом олатҳои меҳнатро медонед? Оид ба шишагарӣ чӣ медонед?
6. Кадом намудҳои ҳунармандӣ бештар тараққӣ карда буданд?
7. Кадом матоъ ва маснуоти Осӣи Марказӣ дар хориҷа паҳн гашта буданд?
8. Дар бораи кашфи коғаз хикоя кунед. Халифа Хорунарашид оид ба коғаз чӣ гуна фармон бароварда буд?

Аз «Таърихи Бухоро»

Амир Исмоил чун ба Бухоро расид, ахли Бухоро истикбол карданд ва ба эъзози (хурмату эҳтиром) тамом ўро ба шаҳр дароварданд. Ва яке аз дуздон халкери ба худ гирд карда буд ва аз авбошону риндони (ишратпарастӣ) русто (деха) чаҳор ҳазор мард чамъ шуда буданд ва хама дар миёни Ромитану Баркат роҳ мезаданд ва наздик буд, ки касди шаҳр кунанд. Амир Исмоил Хусайн ибни ал-Аълоро, ки сохибушрати ӯ буд,... ба ҳарби ин дуздон фиристод ва аз ахли Бухоро бузургону меҳтарон (одами бузург) бо вай ёр шуданд ва рафтанд ҳарб карданд ва дуздонро ҳазимат (шикаст, мағлубият) карданд. Ва Хусайн... бар эшон нусрат (голиб омадан, зафар кардан) ёфт ва калонтари дуздонро биғирифтӣ бикушт ва сари вайро биёвард. Ва ҷамоате аз онҳо, ки бо вай ёр буданд, биғирифт, амир Исмоил эшонро банд кард ва ба Самарқанд фиристод.

Ва чун аз ин кор фориг шуд, хабар доданд, ки Хусайн ибни Тоҳир боз бо ду ҳазор мард ба Омӯй омадааст ва касди Бухоро карда. Амир Исмоил лашкар чамъ кард, он чӣ тавонист ва ба ҳарб рафт. Хабар доданд, ки Хусайн ибни Тоҳир аз Ҷайхун биғузашт бо ду ҳазор марди хоразмӣ. Амир Исмоил барнишаст (саворӣ) ва берун омад ва ҳарби сахт карданд. Ва Хусайн ибни Тоҳир ҳазимат шуд ва аз лашкари вай баъзе кушта шуданд ва баъзе ба об гарк шуданд. Ва ин ҳарби нахустини амир Исмоил буд ки, кард.

Чун бомдод шуд, амир асиронро бихонд ва ҳар мардери як ҷомаи карбос дод ва боз фиристод.

Хусайн ибни Тоҳир ба Марв рафт ва амир Исмоил ба Бухоро боз омад ва дар ҳоли мулк тааммул кард ва маълум кард, ки ўро бо меҳтарони Бухоро чандон ҳурмате зиёдат нест ва ба ҷашми эшон хайбате нест ва аз чамъ шудани эшон манфиате ба вай роҷеъ нахоҳад шуд, савоб чунин дид, ки ҷамоате аз меҳтарони Бухороро бихонду гуфт, ки аз баҳри ман ба Самарқанд равед ва пешӣ амир Наср биғӯед ва узр аз ман бихоҳед. Эшон гуфтанд: «Самъан ва тоъатан» (бо ҷону дил). Рӯзе чанд замон хостанд ва баъд аз он бирафтанд. Ва ин ҷамоат амирони Бухоро буданд пеш аз амир Исмоил, Абӯмуҳаммади Бухорхудот худ подшоҳи Бухоро буд ва Абӯхотами Ясорӣ бағоят тавонгар буд ва ба сабаби бисёр эшонро тоат (фармонбардорӣ, итоат) надоштӣ. Бузургони Бухоро бо ин ҳар ду ба Самарқанд рафтанд. Амир Исмоил нома кард ба амир Наср, то эшонро банд кунад ва ба зиндон фиристад, то вай мулки Бухоро тавонад дошт.

Амир Наср ҳамчунон кард ва он кавми рӯзгоре дар он ҷо боздошт, то он гоҳ, ки Бухоро қарор гирифт. Амир Исмоил боз ба амир Наср нома кард ва эшонро талабид. Ва аз баъди он амир Исмоил эшонро некӯ доштӣ ва ҳочатҳои эшонро раво кардӣ ва риояти ҳуқуқи эшонро бар ҳештан вочиб дидӣ.

Ва Наср ибни Аҳмад бар Исмоил вазифа ниҳода буд аз амволи Бухоро дар соле панҷсад ҳазор дирам ва аз баъди он ўро ҳарбҳо афтод ва он мол ҳарч шуд ва натавонист фиристодан... Амир Наср қосидон фиристод ба талаби он мол ва вай нафиристод. Миёни эшон бад-ин сабаб нохушӣ падид омад. Амир Наср лашкар чамъ кард ва нома фиристод ба Фарғона ба наздики бародари худ – Абӯлашъас ва бихондаш бо лашкари бисёр. Ва номаи дигар ба Шош фиристод ба бародари дигар – Абӯюсуф Яъқуб ибни Аҳмад, то ба лашкари худ

биёад ва туркони Исфичобро низ биёранд. Ва лашкари азим чамъ карданд. Он гоҳ рӯй ба Бухоро ниҳода, дар мохи раҷаб, сол бар дувисту хафтоду ду (декабри 885 – январи 886) буд.

Чун амир Исмоил хабар ёфт, Бухоро холи кард ва ба Фароб рафт, хурмат дошт бародарро. Амир Наср ба Бухоро омад, чун амир Исмоилро наёфт, ба Беканд рафт ва он ҷо фуруд омад. Ахли Беканд истикболаш карданд ва зарру сим бар ӯ нисор карданд ва нузулҳо (зиёфат) бисёр берун оварданд.

Ва миёни Исмоил ва Рофеъ ибни Ҳарсама, бад-он таърих амири Хуросон буд, дӯстӣ буд. Амир Исмоил ба вай нома кард ва аз вай ёрӣ хост. Рофеъ бо лашкари худ биёмад ва Ҷайхун ях карда буд, аз рӯи ях бигузашт. Чун амир Наср хабари омадани Рофеъ ёфт, ба Бухоро бозомад. Ва амир Исмоил бо Рофеъ иттифок карданд, ки раванд ва Самаркандро бигиранд. Ин хабар ба амир Наср расид, ба таъчил ба Тавоис рафт ва сари роҳ бигирифт. Амир Исмоил бо Рофеъ ба роҳи биёбон рафтанд ва ҳама рустоҳои Бухоро ба тасарруфи амир Наср буд ва эшон андар биёбон таому алаф намеёфтанд ва он сол қаҳт буд ва кор бар эшон душвор шуд, то андар лашкари эшон як ман нон ба се дирам шуд. Ва ҳалқе азим аз лашкари Рофеъ ба гуруснагӣ ҳалок шуданд... Ту (Рофеъ) вилояти худ мондӣ ва ин ҷо омадӣ, агар эшон ҳар ду бародар бо якдигар бисозанд ва туро дар миён гиранд, ту чӣ тавонӣ кард? Рофеъ аз ин сухан тарсид ва расул (қосид) фиристод ба наздики амир Наср ва гуфт: «Ман ҳарб наёмадаам, бар он омадаам, то миёни шумо сулҳ кунам». Амир Насрро ин сухан хуш омад. Ва сулҳ карданд, бад-он ки амир касе дигар бувад Бухороро ва амир Исмоил омили (хироччин) хироч бувад ва амволи девон ва хутба ба номи вай набувад ва ҳар сола понсад ҳазор дирам бидиҳад...

§ 7. ИНКИШОФИ ТИҶОРАТИ ДОХИЛӢ ВА БЕРУНӢ

Қувват гирифтани муомилоти мол дар дохили кишвар. Дар аҳди Сомониён мардум нисбатан ҳаёти тинчу ором доштанд ва шаҳрҳои калонтарини Осиёи Марказӣ дар асрҳои IX–X ба марказҳои савдои дохилӣ табдил ёфта буданд. Ҳатто баъзе деҳаҳои гирду атрофи шаҳрҳои бозорҳои худро доштанд. Дар ин деҳаҳо дар як ҳафта як маротиба бозор мешуд ва харидорони зиёде чамъ меомаданд. Баъзе деҳаҳо бозорҳои солана ҳам доштанд, ки аз 10 то 20 рӯз тӯл мекашиданд. Ба чунин бозорҳо на танҳо мардум ва тоҷирони гирду атроф омада барои эҳтиёҷи худ мол мехариданд, балки савдогарони дигар шаҳру музофотҳои берун аз Осиёи Марказӣ ҳам меомаданд. Онҳо бештар газвор мехариданд, чунки дар бозорҳои мамлакатҳои хориҷӣ талабот ба газвор зиёд буд. Бозорҳои калонтарин дар сари роҳи тиҷорати дохилӣ ва хориҷӣ ҷой мегирифтанд.

Бозорҳои Бухоро, Самарқанд, Хучанд, Тирмиз, Балх аз ҷумлаи чунин бозорҳо буданд. Ин шаҳрҳо чандин бозор доштанд ва калонтарини онҳо бозорҳои Самарқанд ҳисоб меёфтанд. Ин шаҳр бозори Мовароуннаҳр доништа мешуд. Ҳар як бозори калон анборҳо ва қорвонсаройҳои худро дошт. Баъзан дар шаҳрҳои калонтарин якчанд намуди маҳсулот бозори махсуси алоҳидаро ташкил менамуд. Дар давраҳои алоҳида бозорҳои шаҳрҳои наҷандон калон ҳам дорой аҳамияти бузург буданд. Масалан, бозори шаҳри Пайқанд (дар наздикии Бухоро) дар савдои дохилӣ ва берунӣ аҳамияти калон дошт. Тоҷирони он ба ҷуз савдо дар деҳаҳои гирду атроф, боз бо мамлакатҳои Чин, Русия ва музофотҳои назди Каспий ба воситаи роҳи обӣ тиҷорат доштанд. Қорвонсаройҳо ва меҳмонхонаҳои ин шаҳрча ба тоҷирон хизмат мекарданд.

Дар Осиёи Марказӣ бозорҳои мавсимӣ низ барпо мешуданд. Яке аз онҳо – бозори шаҳри Марсмандаи Истаравшан ҳамчун маркази истихроҷи оҳан ном бароварда буд. Дар бозорҳои ин шаҳр тоҷирони мамлакатҳои дурдаст мол меҳариданд ва мол мефурухтанд. Аз ин ҷо ба кишварҳои Хуросон, Ироқ ва шаҳри Бағдод силоҳҳои гуногун мебарданд, ки онҳо маҳсули дастии устоҳои маҳаллӣ буданд.

Инкишофи муомилоти мол байни шаҳру деҳот ва қабилҳои бодиянишин. Тараққиёти кишоварзӣ, кӯҳкорӣ ва ҳунармандӣ ба пешравии савдои байни шаҳру қишлоқ кӯмак мекарданд. Бозорҳо маркази тиҷорат буданд. Кишоварзон маҳсулоти худ – ғалла, чорво ва ғайра оварда мефурухтанд ва ба ивазаш маҳсулоти истеҳсолкардаи пешаваронро меҳариданд. Тоҷирон аксар вақт маҳсулотро ба ҷулу биёбон, ба ҷойҳои суқунати қабилҳои бодиянишин мебарданд. Аз ин ҳар ду тараф нафъ меиданд. Чунин тиҷорат аҳамияти бузурги иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва маънавӣ дошт. Ҳар ду тараф ба тарзи зиндагии ҳамдигар шинос шуда, дӯстии байни онҳо пайдор мегардид. Тоҷирон аз бодиянишинон асал, чорво, пашм, пӯсти хом ва маҳсулоти гуногуни ширӣ меҳариданд. Бодиянишинон гулом ҳам мефурухтанд. Онҳо аксарияти гуломонро хангоми тохтутозҳо ва ҷангҳо асир мегрифтанд. Шаҳри Исфичоб маркази фуруши гуломон буд. Қабилҳои

бодиянишин матоъҳои пахтагин, пашмин, абрешим, галла, силоҳ ва гайра мехариданд.

Табриқоти даврано (9-10-асрҳои шарқи Ғарбию Мутулистони, Ҷини ва Қазини) Дар асрҳои IX–X корвонҳои сершумор дар байни роҳҳои тичорати Осиёи Марказӣ бо мамлакатҳои Европани Шарқӣ, Чин, Эрон, Қарқоз, кишварҳои араби Осиёи Пеш рафтуӣ доштанд. Хуросон ва Мовароуннаҳр маркази роҳҳои корвонгузари Шарқ ҳисоб меёфтанд. Онҳо ба Чин шиша, асп ва дигар молу ҳайвонот бурда, аз онҳо молҳои ҳархелаи абрешимӣ меоварданд.

Дар давраи Сомониён робитаҳои Мовароуннаҳр бо Шарқи Ғарб, хусусан бо мамлакатҳои Шарқи Наздик, бодиянишинони Шимолу Шарқ ривҷ ёфта буд. Роҳи бузурги корвонгузари мамлакатҳои Шарқи Наздик ва Чин аз ҳудуди Мовароуннаҳр мегузашт. Ин роҳ аз байни кишварҳои соҳили баҳри Миёназамин ибтидо гирифта, аз Бағдод, Ҳамалон, Марв, Омӯл (Чорҷӯ) гузашта, вориҳои Бухоро мешуд ва аз онҳо ба тарафи Самарқанд, Шош (Тошқанд), Тароз (Ҷамбул), Баласогун ва ба соҳили ҷанубии Исикқӯл мерасид ва баъд роҳи Мутулистонро пеш гирифта, ба Чин мерафт.

Корвонҳо аз даҳҳо то ҳазорҳо сар асп ва шутурҳои боркашро дар бар мегирифтанд. Корвонҳои тичорати аз қама қалон корвонӣ буд, ки соли 922 аз тарафи халифа Муқтадир ба назди подшоҳи Булғор раҳсипор шуд. Ин корвон 3 ҳазор асп ва шутури пур аз бор дошт, ки ба онҳо 5 ҳазор қас хизмат мерасонд. Ин аҳамияти ҳам иқтисодӣ ва ҳам иҷтимоӣ дошт. Корвонҳои, ки ба мамлакатҳои ҳамсоя ё дурдаст мерафтанд, аз дусад ва сесад асп ва шутур иборат буданд. Ҳайати корвон танҳо аз тоҷирон ва хизматчиён иборат набуд. Ба ҳайати корвон дастаҳои посбонон, олимон, пешаварон, рассомон, сайёҳон ва аксар вақт сафирон ҳам дохил мешуданд. Вақтҳои мешуд, ки тоҷирон вазифаи сафириро адо менамуданд. Тоҷирон аз Бухоро матоъҳои ҳархела, шол, қолин, фонусҳои мисин, зертангҳои асп, пусти гӯсфанд, гӯшт, харбуза; аз Самарқанд зарбофт, матоъҳои симин, кимҳоб, абрешим, матоъҳои абрешимӣ, хайма, қоғаз, шиша, деғҳои қалони мисӣ, қомҳои нафис, узангу, оҳани лачом, тасма, чормағз; аз Хатлон аспҳои хушзоти даванд, ҳачир; аз

Бадахшон акики сурх, лочувард, нукра, тилло, булӯри кӯҳӣ; аз Кубодиён рӯян (ғиёҳе, ки аз он ранги сурх тайёр мекарданд) ва ғайра мебурданд.

Робитаҳои тиҷоратӣ бо Руси Қадим. Дар аввали асри X роҳи нави савдо бо князиҳои Рус кушода мешавад. Тоҷирони Мовароуннаҳр бо ин роҳи нав ба кишвари Хазар ва шаҳри Итил ва аз он ҷо ба князиҳои Руси Қадим мерафтанд. Онҳо ба ин кишварҳо биринҷ, меваи хушк, матоъҳои пахтагин, пашмин ва абрешим мебурданд. Аз ин давлатҳо мӯина, чарм, чорво, асал, чормағз ва ғулом меоварданд. Тангаҳои давлати Сомониён дар сарзамини Руси Қадим, мамлакатҳои назди Балтика, Финляндия, Дания ва ғайра ба микдори зиёд ёфт шудаанд, ки ин аз пешравиҳои тиҷорати давлати Сомониён гувоҳӣ медиҳад.

Дар ҳамон давра аз музофотҳои Бадахшон ва Вахон то Тибет ба Осиёи Марказӣ аtri мушқдор ва ғулом меоварданд. Дар аҳди Сомониён ба ҷуз танга боз баротҳои (чек) махсус амал мекарданд. Масалан, дар як шаҳр пулро супурда барот мегирифтанд ва мувофиқи он дар шаҳри меҳостагӣ соҳиби он метавонист пулашро гирад.

Савол ва супориш

1. Дар бораи бозорҳо ҳикоя кунед. Оид ба Самарканду Бухорову Пайканд ҷӣ медонед?
2. Дар бораи бозорҳои мавсимӣ шаҳри Марсмандаи Истаравшан ҳикоя кунед.
3. Тоҷирон ба назди қабилаҳои бодиянишин кадом молхоро мебурданд ва аз он ҷо кадом молхоро меоварданд?
4. Бозорҳои Осиёи Марказӣ бо кадом мамлакатҳо тиҷорат доштанд?
5. Ба он мамлакатҳо кадом молхоро мебурданд ва аз он ҷо кадом молхоро меоварданд?
6. Дар бораи раванги тиҷорати давлати Сомониён бо давлати Руси Қадим ҳикоя кунед.
7. Давлати Сомониён бо кадом давлатҳои Европави Шарқӣ робитаи савдо дошт?

§ 8. УСТУВОРИИ СОХТИ ФЕОДАЛӢ

Шаклҳои заминдорӣи феодалӣ. Дар асри X феодализм ба дараҷаи баланди тараққиёти худ расид. Давлати Сомониён ҳамчун давлати феодалӣ асосан манфиати феодалону тоҷирони калон ва ашрофро ҳимоя мекард. Дигаргуниҳои бузурге, ки дар давраи салтанати Сомониён ба амал омаданд, на барои бехтар шудани аҳволи оммаи меҳнаткаш, балки бештар ба манфиати табақаҳои давлатманд равона шуда буданд.

Аз ин рӯ, бойгарии асосии он давра – замин ва об дар дасти давлат ва феодалони калон қарор гирифтанд. Дар ин давра чунин шаклҳои заминдорӣ чой доштанд: заминҳои давлатӣ, феодалӣ, мулкӣ ва вақф. Заминҳои давлатӣ хеле зиёд буданд ва онҳоро деҳқонон кишукор мекарданд. Заминҳои худи кишоварзон ҳам ба ҷумлаи заминҳои давлатӣ дохил мешуданд.

Заминҳои давлатӣ ва мулкӣ ба феодалони калон, баъзе авлоди Сомониён, сарварони дин, амалдорон, тоҷирони калон ва саркардаҳои лашкар тааллуқ доштанд.

Шакли чорум – замини вақф – аслан дар ихтиёри рӯҳониёни олимартаба буд, вале аз рӯи шариат ба муассисаҳои динӣ – масҷидҳо, мадрасаҳо ва хонақоҳҳо тааллуқ дошт.

Аз ҳамаи заминҳо, ба ғайр аз заминҳои соҳибонашон имтиёзи махсус дошта, ба ҳазинаи давлат хироч гирифта мешуд. Имомҳо, шайхҳо ва саидҳо, ки худро авлоди Муҳаммад пайғамбар меҳисобиданд, аз андоз озод буданд.

Дар аҳди Сомониён ғайр аз мулкҳои ғайришартӣ, инчунин мулкҳои шартӣ, заминдорӣи шартӣи феодалӣ низ мавҷуд буданд, ки бар ивази хизмате инъом мешуданд. Дар аҳди Сомониён дар Осиёи Марказӣ ду навъи инъомот – туъма ва иқтаъ вучуд дошт.

Туъма инъоме буд, ки умрбод дода мешуд, вале аз ин заминҳои инъомӣ як миқдор хироч додан лозим буд. Яъне дар ин сурат туъмадор на ҳамаи даромади заминро, балки фақат як қисми онро соҳибӣ мекард.

Иқтаъ инъоме буд, ки соҳиби он ҳақ дошт онро мерос гузорад ва зимнан иқтаъдор соҳиби замини инъомӣ доништа мешуд. Гарчанде дар ин давра ва даврҳои минбаъда иқтаъ

расман инъоми даромади замин бошад ҳам, иқтаъдор дар асри X амалан ба ҳуқуқи калон молик гардид ва худ иқтаъ, ҳатто меросӣ шуд.

Мансабдорон соҳиби замин шуда мекушиданд, ки на танҳо даромади замиро аз худ кунанд, балки кишоварзонро низ ба итоати худ дароваранд ва ин аксар вақт ба онҳо муяссар мегашт. Кишоварзон аз феодалон нисф, сеяк, чаҳоряк, даҳяк ва ҳатто дувоздаҳяки ҳосилро мегирифтанд. Кишоварзе, ки олати меҳнат, чорво, тухмӣ дошт, бештар ҳисса мегирифт, вале дар ҳамин сурат ҳам миқдори он аз се як, аз чор як, аз панҷ як ҳиссаи ҳосил зиёд набуд.

Илова бар ин кишоварз як қисми ҳосили гирифтаашро барои истифодаи об ба соҳиби об меод. Ба ҷуз хироч барзгар боз бисёр маҷбуриятҳои зиёд — кофтани каналҳои обёрӣ, сохтмону таъмири роҳҳо, пулҳо, масҷидҳо, корвонсаройҳо, қасрҳо, макбараҳо ва ғайраро ба ҷо меовард.

Андозҳои иқтаъро маъмури давлатӣ гун карда, ба иқтаъдор меоданд ва як қисми онро барои худ мемонданд. Иқтаъдорон метавонистанд аз сокинони деҳа ё вилоят то нисфи ҳосилро ҳамчун андоз бигиранд. Баъдтар худ иқтаъдорон андозро меситониданд. Акнун ба ҷои феодалони калони заминдор, ки дар он давра деҳқон ном доштанд, заминдорони нав, яъне иқтаъдорон омаданд. Аксарияти ашрофи туркҳои бодиянишин, ки ба ҳаёти муқимӣ гузашта буданд, акнун соҳиби иқтаъ мешуданд.

Ривож ёфтани иқтаъ парокандагии мардуми Осиёи Марказиро дар асрҳои X–XII пурзӯр намуда, ба ҷангу низоъ ва истисмори кишоварзони камбағал оварда расонд. Ахволи кишоварзон дар заминҳои иқтаъшуда як хел набуд. Онҳо ҳуқуқи аз як ҷо ба ҷои дигар рафтан надоштанд. Чунин шакли заминдорӣ ба пешрави мамлакат зарари калон меовард. Одамони пешқадам барои пешгирии он тадбирҳо меандешиданд, вале бо вучуди ин иқтаъ ҳарчониба паҳн мешуд.

Зиддияти асосӣ дар давраи Сомониён дар байни ду синфи ба ҳам зид, яъне кишоварзону ҳунармандон, аз як тараф ва феодалону табақаҳои ҳукмрон, аз тарафи дигар, вучуд дошт.

Хулоса, дар ҳаёти иҷтимоию иқтисодии давлати Сомониён созмони инъомоти феодалӣ мавқеи намоён дошт. Ҳатто вилоятҳои марказӣ ва асосии давлат (Самарқанд, Бухоро, Шош, Фарғона ва ғайра) ва инчунин баъзе дигар шаҳрҳо дар давраҳои гуногун инъом шуданд, ки минбаъд ба мулкҳои саркаши дохили давлати Сомониён табдил меёфтанд.

Заминдорӣ рӯхониён. Табақаҳои зиёди синфи феодалонро намоёндогони рӯхониёни олимартаба ташкил менамуданд. Рӯхониёни олимартаба аз ҳисоби заминҳои вақф (мулке, ки аз тарафи касе барои масҷид, мадраса ва ғайра муайян шуда бошад, вале он набояд хариду фурӯш шавад) ба заминдорони калонтарин табдил ёфта буданд. Дар давраи Сомониён пойтахти он шаҳри Бухоро дар Шарк маркази дини ислом доништа мешуд. Бухоро соҳиби бисёр мактабҳои динӣ ва ҳатто мадраса ҳам шуда буд. Дар назди яке аз чунин мадрасаҳо китобхонаи калони китобҳои динӣ амал мекард.

Баробари афзудани шӯҳрати ашрофи динӣ, бойгарии онҳо низ афзудан гирифт. Аз рӯи гуфти муаррихи машҳур Муҳаммад Наршаҳӣ Исмоили Сомонӣ заминҳои ҳосилхезу обӣ ва лалмии деҳаи Афшанаи назди Бухороро харида, ба домуллобачаҳои мадраса вақф кард. Ин заминҳо даромади калон меоданд. Ба ҷуз ин Исмоили Сомонӣ боз заминҳои нав харида, ба Масҷиди ҷомеаи Бухоро вақф карда буд. Аз ҳамин мисолҳо фаҳмидан мумкин аст, ки муассисаҳои динӣ бо кадом роҳҳо замин ва дигар сарватҳоро ҷамъ меоварданд. Заминҳои вақф чунон зиёд буданд, ки барои идора намудани онҳо девони (назорат) махсус таъсис ёфта буд. Даромади ин заминҳо қисми сарварони динро пур мекард. Ҳол он ки даромади заминҳои вақфшударо аз худ кардан мумкин набуд ва мувофиқи шариат он бояд ба камбағалон, муллобачаҳои кашшоқ ва мӯхтоҷон дода мешуд.

Ашрофони диндор дар шаҳрҳои феодалӣ ҳам таъсири калон доштанд. Ҳамаи масҷиду мадрасаҳо, хонакоҳҳо, корвонсаройҳо, дуконҳои тоҷирӣ ва дигар муассисаҳои динии вақфшуда дар ихтиёри сарварони дин буданд.

Савол ва супориш

1. Сиёсати давлати Сомониён ба манфиати кадом табақаҳои аҳолии равона шуда буд?
2. Кадом шаклҳои заминдориро медонед?
3. Кадом заминҳо заминҳои вақф ҳисоб меёфтанд?
4. Кадом табақаи ашрофи диндор аз андоз озод буданд?
5. Кишоварзон аз заминҳои хўҷаинони худ чӣ қадар ҳақ мегирифтанд?
6. Барзгар боз кадом маҷбуриятҳоро адо менамуд?
7. Дар аҳди Сомониён кадом навъҳои инъомот вучуд дошт?
8. Иқтаъ чист? Дар бораи ривочи иқтаъ дар давраи Сомониён нақл кунед.
9. Аз даромади заминҳои вақф амалан кӣҳо баҳра мебурданд?

§ 9. ШҶРИШҶОИ ХАЛҚИ

Дар аҳди Сомониён харчанд назар ба давраи пеш муваффақиятҳои зиёдтаре ба даст оварда шуда бошад ҳам, вале истисмори оммаи захматкаш– кишоварзон ва хунармандон кам нагардид. Онҳо истехсолкунандагони неъматҳои моддӣ буданд, вале зиндагии кашшоқона ба сар мебурданд. Ба замми ин ҳаҷми андозу хироч беш аз пеш меафзуд. Синфи ҳоким ва феодалони калон маҳз аз рӯи меҳнати барзгарону пешаварон соҳиби бойгарӣ, қасру иморатҳо, мадрасаю масҷидҳо мешуданд. Ҳамаи ин зиддияти байни оммаи меҳнаткашу феодалонро тезутунд менамуд. Аз ҳамин сабаб ошӯбу шӯришҳои халқӣ дар давраи салтанати Сомониён низ сар мезаданд.

Дар давраи салтанати Сомониён шӯришҳои халқӣ ҷой доштанд. Шӯриши калонтарин соли 874 дар Бухоро ва гирду атрофи он ба вуқӯъ пайваст, ки ба муқобили забткориҳою худсарихон Ҳусайн ибни Тоҳир ва дастаи ҷанговарони хоразмӣ ӯ равона шуда буд. Ҳусайн ибни Тоҳир дар шаҳр ва атрофи он тартиботи бераҳмона ҷорӣ намуд. Ӯ тамоми хирочро аз

мардуми Бухоро ва гирду атрофи он бо дирхами камарзиш чамъ карда, мардуми шаҳри Бухоро маҷбур мекард, ки онро бо дирхами пурарзиши нукра иваз кунанд. Ин рафтори ношоистаи ӯ боиси сар задани шӯриш гардид. Мардуми захматкаш ба мубориза бархоста, касро ба даст дароварданд ва худи Хусайн ибни Тохирро аз Бухоро ронданд.

Дар ин асно сардори сулолаи Сомониён Наср соли 875 аз халифаи араб барои ба даст даровардани тамоми Мовароуннахр хуччат гирифт ва мувофиқи талаби ашрофи Бухоро бародараш Исмоили Сомонӣ ҳокими шаҳр таъйин шуд. Оммаи халқи захматкаш аз вай ҳам ҳеч сабуки надид ва соли 875 шӯришро ба муқобили Исмоили Сомонӣ давом дод.

Чи тавре ки муаррих Наршахӣ менависад, яке аз сарварони шӯриш тавонист қариб 4 ҳазор кишоварзро муттаҳид намуда, худуди байни Баркат ва Рометанро ба итоати худ дарорад. Исмоили Сомонӣ дар ин маврид бо кӯмаку дастгирии заминдорону ашрофон ва мардонагиву оқилии худ тавонист шӯришро пахш кунад.

Баъди вафоти Исмоили Сомонӣ (907) шӯриши солҳои 913 – 914 дар Дайлам (Хуросон) шӯриши калонтарин ҳисоб меёбад. Шӯришчиён бар лашкари пурзӯри ҳокими Сомониён ғалаба карда, мехостанд ҳокимони мулкҳои авлоди Сомониёнро торумор кунанд ва дар баъзе ҷойҳо ба мақсадашон расиданд.

Дар худи пойтахти Сомониён – шаҳри Бухоро соли 916 аҳолии камбизоати шаҳр балво бардошта, қасри амиро гонат карданд.

Соли 930, вақте ки амир Насри II дар Нишопур буд, бародарони ӯ аз ҳабс гурехта, дар Бухоро шӯриш бардоштанд. Сарвари ин шӯриш Абӯбакри нонвой, писари сипаҳсолори (лашкаркаш) сомонӣ ва роҳбари қарматҳои Хуросон Хусайни Марвазӣ буданд. Писари Марвазӣ Абӯбакрро хоинона ба ҳукуматдорон фурӯхт ва танҳо баъди ин шӯриш фурӯ нишонда шуд.

Аз шӯриши Муқаннаъ зиёда аз 180 сол гузашта бошад ҳам, дар байни мардуми захматкаши деҳоти Элок ва Чоч пайравони Муқаннаъ (сафедҷомагон) хеле бисёр буданд.

Шаҳри Самарқанд барои Сомониён шаҳри серташвиш хисоб меёфт. Дар он ҷо табақаҳои исёнгар бисёр буданд ва ба онҳо гозиёни сершумор низ ҳамроҳ шуданд. Онҳо бисёртар бо шӯришчиён якҷоя шуда, ба муқобили Сомониён мечангиданд. Вақтҳои мешуд, ки худи Сомониён ин ошӯбу шӯришхоро ба мақсади худ истифода мебарданд. Масалан, Исҳоқ ибни Аҳмад – бародари Исмоили Сомонӣ дар муборизааш борҳо аз ин табақаҳои мардум истифода бурдааст.

Ҳаракати қарматия. Қарматия (як шоҳаи мазҳаби исмоилия) ҳамчун ташкилоти махфии дини ислом дар нимаи дуюми асри IX дар Ироқ ба вуҷуд омада, дар Мовароуннаҳр Хуросон дар нимаи якуми асри X паҳн шудааст. Қувваи асосии қарматихо кишоварзон ва қабилаҳои бодиянишин буданд, ки бар зидди зулми феодалӣ мубориза мебарданд. Қарматихо моликияти хусусӣ будани заминро рад намуда, ба ҷамоаи деҳот баргаштандро ташвиқу тарғиб менамуданд.

Онҳо тарафдори умумӣ гардондани моликият ва баробарии иҷтимоӣ буда, дар айни замон ба сохти гуломдорӣ даҳлат намекарданд. Кишоварзон, ки зери зулми заминдорони калон буданд, таълимоти қарматихоро бо хушнудӣ қабул карданд, хусусан баробарии ҷамоаи деҳотро. Мақсади охири онҳо тақсими баробари воситаҳои истеҳсолот буд. Ба ин ҳаракат ашрофон ва феодалони зидди сиёсати ҳукумат ва хилофати Аббосиён низ ҳамроҳ шуданд. Онҳо мекӯшиданд, ки ҳаракати қарматихоро ба муқобили ҳукумати марказӣ истифода баранд.

Дар аввал қарматихо дар музофотҳои Хирот, Ғур ва ғайра тарафдорони зиёде пайдо намуданд. Онҳо қариб 10 ҳазор пайравон доштанд ва сарварашон Абӯбилло буд. Ҷамаи онҳо соли 907 аз тарафи чанговарони Сомониён торумор гардиданд. Аммо қарматихо боз аз нав қомат рост карданд ва ин дафъа лашкаркаши намоён Ҳусайн ибни Марвазӣ пешвои онҳо шуда, дар Хироту Нишопур исён бардошт, вале шикаст хӯрд.

Баъд аз марги Ҳусайни Марвазӣ пешвои қарматихо Мовароуннаҳр Муҳаммад ибни Аҳмади Нахшабӣ шуд ва

дар роҳи пешгирифтааш ба комёбиҳо ноил гашт. Бисёр мансабдорони машхури давлати Сомониён ба ин ҳаракат ҳамроҳ шуданд ва худи Нахшабӣ ба воситаи онҳо ба дарбори Сомониён роҳ ёфта, ҳатто амир Насри II-ро ба тарафи худ кашид. Ин норозигии зиёдеро ба миён овард.

Баъди ба сари ҳокимият омадани Нӯҳ ибни Наср сардори қарматиҳо Нахшабӣ бо гуноҳи аз худ намудани 40 ҳазор дирам айбдор карда, бо фармони Нӯҳ ба дор овехта шуд. Пас аз ин дар саросари мамлакат қатли оми қарматиҳо ва мусодираи молу мулки онҳо сар шуд.

Ҳаракати қарматиҳо дар Осиёи Марказӣ назар ба дигар музофотҳои давлати Сомониён сусттар реша давонда буд. Бо вучуди ин қарматиҳо дар байни қисми зиёди кишоварзон, баъзе мансабдорони дарбор, зиёиён сазовори обрӯй гардида буданд. Дар Осиёи Марказӣ ҳаракатҳои халқии дар асрҳои IX–X бавучудода то дараҷае ба ҳаракати қарматиҳо алоқаманд буданд.

Минбаъд қарматиҳо дар Осиёи Марказӣ чун таълимоти махфӣ амал мекарданд. Чунин ашхоси муътабари илму адабиёт, ба монанди Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ, Абулқосими Фирдавсӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Носири Хусрав ва дигарон ҷонибдори ин таълимот буданд, чунки он ба муқобили зулми феодалӣ равона шуда буд.

Савол ва супориш

1. Сабабҳои асосии сар задани шӯришҳои халқӣ дар аҳди Сомониёнро гуед?
2. Дар аҳди Сомониён кадом шӯришҳо сар заданд?
3. Сертанвиштарин шаҳри Сомониён кадом шаҳр буд?
4. Ҳаракати қарматия кай ва дар кучо сар зад ва пешвои он кӣ буд?
5. Пешвои ҳаракати қарматия дар Мовароуннаҳр кӣ буд ва ӯ чӣ тавр ба дарбори Сомониён роҳ ёфт?
6. Мақсади асосии қарматиён чӣ буд?
7. Кадом шахсиятҳои маъруфи замон хайрхоҳу ҷонибдори ин таълимот буданд ва барои чӣ?

§ 10. АНҶОМИ ТАШАККУЛҒИИ ХАЛҚИ ТОЧИК ВА ДАВЛАТДОРИИ ОН

Ғафтор этникӣ (наҷодӣ)-и халқи тоҷик. Дар сарзамини Мовароуннахру Хуросон аз давраи қадим халқҳои ориёнаҷод: бохтариҳо, хоразмиён, тахориён, фарғониён, хиёниён ва сақоҳо умр ба сар мебарданд.

Халқи тоҷик тадричан аз ҳамин халқҳои зикршуда ташаккул ёфтааст, ки онҳо дар водии Зарафшон, Истаравшан, Қашқадарё, Фарғона ҷануби Тоҷикистону Ўзбекистони имрӯза, ҳавзаи Мурғоб ва дигар водию ноҳияҳо зиндагӣ мекарданд. Ҳар кадоми ин ноҳияҳо лаҳҷаи алоҳидаи худро доштанд. Онҳо ба тӯфайли робитаҳои гуногун бо тарзи зиндагиву фарҳанги ҳамдигар хеле наздик буданд ва аз онҳо баҳравар мегардиданд. Халқҳои ноҳияҳои зикршуда асосан аз мардуми муқимӣ ва бодиянишин таркиб ёфта, тоифаҳои ҳамзабон, ҳамфарҳанги Эрони Шарқиро дар бар мегирифтанд.

Ташаккули халқи тоҷик аз аввалҳои асри миёна сар шуда, дар асрҳои VI – VIII аввал дар шаҳру воҳаҳо, водии, сонитар дар ҳудуди Мовароуннахру Хуросон вусъат меёбад. Дар асрҳои IV – VI гурӯҳҳои дигари этникӣ – хайтолиён ва дар асрҳои VI – VIII туркҳо, баъд арабҳо ба ҳудуди ташаккули тоҷикон ҳамроҳ шуданд. Аз ин гурӯҳҳои этникӣ хайтолиёни бодиянишин ба Мовароуннахр омада, сарзамини бузургро – аз Хутан (Туркистони Шарқӣ – Синзьяни имрӯза, музофоти 19 мамлақати Чин) то Эрон ва аз Ҳафтрӯд то Ҳиндустон ба даст дароварданд.

Сарчашмаҳои таърихӣ тасдиқ менамоянд, ки хайтолиён гурӯҳҳои эриёнаҷод буда, ба халқиятҳои Осиёи Марказӣ аз ҳар ҷиҳат шабоҳат доштанд.

Устод Садриддин Айни оид ба калимаи «тоҷик» чунин менависад: «Он халқҳои Осиёи Марказӣ ва Хуросон, ки онҳоро баъд аз исломият «тоҷик» ва забонашонро «форсӣ» ё ин ки «тоҷикӣ» номиданд, кӣҳо буданд? Инҳо ҳамон халқҳои Осиёи Марказӣ ва Хуросон буданд, ки чандин аср пеш аз исломият дар ин сарзамин ба тариқи муқимӣ – дар шаҳрҳо ва деҳаҳо ба хонаву ҷой зиндагӣ карда, бо зироат ва касбҳои дастӣ умргузаронӣ мекарданд – инҳо ҳамон суғдиён буданд,

ки дар шаҳрҳои марказии Мовароуннаҳр, дар канорҳо, водихо ва кӯҳҳои Зарафшон ва Бохтариёну Тахориён буданд, ки бо марказияти Балхи Қадим дар Хуросон ва Чағониён буданд, ки бо марказияти Тирмиз ва Ҳисори Шодмони имрӯза дар канорҳои рости дарёи Омуя зиндагӣ мекарданд».¹

Гурӯҳҳои туркзабон бошанд, дар асрҳои VI – X дар сарзамини Сугд, Истаравшан, Фарғонаи Чанубӣ, Кеш бисёр набуданд. Муносибати ҳаматарафаи тоҷикон минбаъд бо тоифаҳои туркзабон ҳар чӣ бештар ривочу раванк мегирифт. Байни ин ду халқ муносибатҳои дӯстона ва хешу таборӣ инкишоф меёфт. Онҳо минбаъд дар тамоми давраҳои таърихӣ паҳлу ба паҳлу истода, ба муқобили аҷнабиён мубориза бурдаанд. Дӯстии ҳаман халқҳои Осиёи Марказӣ ва алалхусус тоҷикону ўзбекҳо решаҳои устувор дошт ва дорад.

Ташаккули забони адабии тоҷик. Чунон ки маъназҳои таърихӣ гувоҳӣ медиҳанд, дар асрҳои IV – VI дар Сугд, Кеш (Шахрисабзи ҳозира), Истаравшан забони асосӣ забони сугдӣ доништа мешуд. Мардуми ин музофот ба забони сугдӣ гап мезаданд ва бо он хат менавиштаанд. Ин забон ва хати он хатто дар асрҳои VII – VIII ҳам дар Чоч (Тошканд), Фарғона ва Ҳафтрӯд афзалият дошт.

Бешубҳа, пеш аз он ки мардуми сугдизабони Мовароуннаҳр ба забони форсӣ-тоҷикӣ гузарад ва ин забон дар байни аҳолии интишор ёбад, бояд давраи ду тавозуриро таъин намуд. Забони форсӣ дар Мовароуннаҳр аз Эрон, шаҳрҳои Марву Балх ва дигар шаҳрҳои маҷмауриву иқтисодӣ бештар паҳн гашта буд.

Он тадриҷан забонҳои сугдӣ, бохтарӣ ва дигарҳоро маҳдуд менамояд. Муаррихони машҳур Абӯбакри Наршахӣ ва Абӯчаъфар Табарӣ навиштаанд, ки дар нимаи якуми асри VIII дар Бухоро ва Самарканд воизони дини ислом забони тоҷикиро (форсӣ-тоҷикӣ) паҳн менамуданд.

Дар қарнҳои VII – VIII забони форсӣ-тоҷикӣ дар шимолу шарқи Эрон, шимоли Афғонистон, ҷануби Осиёи Марказӣ – ҷануби Тоҷикистону Ўзбекистони имрӯза хеле паҳн гашта буд. Ин забон охиста-охиста ҷои забонҳои сугдӣ, бохтарӣ

¹ “Тоҷикистони Советӣ”, 3 февралӣ соли 1989.

ва гайраро гирифт. Аз рӯи гуфти Наршахӣ ҳанӯз соли 713 дар Бухоро масҷиде бино гардида будааст, ки дар он воизон Қуръонро ба забони форсӣ қироат ва паҳну тарғиб менамуданд.

Вазъияти мусоид барои реша давондан, пойдор шудани забони форсӣ-тоҷикӣ дар Мовароуннаҳру Хуросон ба миён омадааст. Дар давраи ҳукмронӣ ва давлатдорӣ мустақили сулолаҳои Тоҳириён, Саффорӣён ва хусусан Сомониён забони форсӣ-тоҷикӣ ҳамчун забони давлатӣ ва адабӣ паҳн мегардад. Ин сулолаҳо бо ҳамин кӯшишҳои зиёд давлатдорӣ мустақили худро дар назди ҳилофати араб нишон доданд.

Аммо дар деҳаҳою музофотҳои дурдаст ва ҳатто баъзан дар шаҳрҳо ҳам, забони суғдӣ бартарӣ дошт. Чунин ҳолатро ҳатто дар деҳаҳои гирду атрофи Бухоро ҳам дидан мумкин буд. Мардуми баъзе деҳаҳо дар асри X ҳанӯз ба забони суғдӣ ҳарф мезаданд. Лаҳҷаи забони суғдӣ на танҳо дар тамоми асрҳои миёна, балки дар замони мо дар сарғаҳи дарёи Зарафшон, дар водии Ягноби ноҳияи Айнии имрӯза низ нигоҳ дошта шудааст.

Аз рӯи гуфти мутахассисон забони форсӣ-тоҷикӣ ибтидои паҳншавии худро дар Мовароуннаҳр аз асри VII мегирад. Аз асри X сар карда забони форсӣ-тоҷикӣ дар Помир, Рашт ва Дарвоз роҳ ёфта, шеваи сақоиро (қабिलाҳои эронизабон) маҳдуд мегардонад.

Ташаккули халқи тоҷик дар асрҳои IX – X, дар замони салтанати Сомониён–давлати тоҷикон, вақте ки Сомониён Мовароуннаҳру Хуросонро ба итоати худ дароварданд, ба охир мерасад. Дар аҳди Сомониён халқ номи **тоҷикро** гирифт ва забонаш – форсӣ-тоҷикӣ умумихалқӣ ва умумидавлатӣ шуд.

Ташаккули умумияти ҳудудии халқи тоҷик. Ривочу раванқи робитаҳои иқтисодӣ, фарҳангӣ, тижоратии халқҳои муқимӣ кӯшиши дар як халқият муттаҳид шуданро доштанд. Чунин майлу хошиши халқҳои маҳаллӣ хеле пеш аз истилои Ӯсиён Марказӣ аз тарафи арабҳо сар шуда буд. Сарҳади мардумони соқини Мовароуннаҳру Хуросон ҳудуди қасноғузар набуд, балки баръакс, дар байни онҳо алоқаҳои гуногун вучуд дошт. Чунон ки дар боло гуфта шуд, ин халқиятҳо аз аҳолии муқимӣ ва бодиянишин таркиб ёфта буданд.

Давлати Ҳайтолиён (асрҳои IV – VI) дар мустақкам намудани робитаҳои байни музофотҳои Мовароуннаҳр нақши мусбат бозидааст. Ин давлат дар солҳои 60-и асри VI дар задухӯрди шадид аз тарафи Хокони турк шикаст хӯрд ва музофотҳои калонтарин ба дасти туркҳо афтоданд. Қабिलाҳои туркзабон маҳз дар ҳамин давра хеле зиёд омада, дар Осиёи Марказӣ маскан гирифтанд.

Вакте ки арабҳо ба худуди Тоҷикистони имрӯза ҳучум оварданд, дар ин ҷо чандин мулкҳои мустақил амал мекарданд. Чунин ҳолат барои арабҳо бисёр фоида овард. Истилои арабҳо дар аввал бисёр бадбахтиҳо оварда бошад ҳам, бо вуҷуди ин дини ислом, ки онро арабҳо ба Осиёи Марказӣ оварда буданд, гоҳҳои бародарӣ, баробарӣ, адолатпарварӣ ва ғайраро харҷониба ташвиқу тарғиб менамуд. Исломи ибтидоӣ зулму тааддӣ, риёкорӣ, ришвахӯрӣ ва дигар қорҳои ношоҷро ба зери танкид мегирифт ва аз ҳамин рӯ дар байни мардум ба зудӣ тарафдорони худро пайдо кард.

Аз ҳамин сабаб дар дохили ҳилофат қувваҳои нави муттаҳидсозандаи мардуми маҳаллӣ пайдо шуданд, ки натиҷаи он шӯришҳои пайдарпайи сугдиёни Зарафшон (солҳои 720 – 729), неҳзати халқии «Сафедҷомагон» бо сарвари Муқаннаъ (соли 776), шӯриши Рофеъ ибни Лайс (дар солҳои 806 – 810) ва бисёр шӯришҳои дигар мебошанд. Ин шӯришҳо зарбаи сахте буданд бар арабҳо ва барои ба вуҷуд омадани давлатҳои маҳаллӣ кӯмаки бузург расониданд. Дар натиҷа давлатҳои мардуми маҳаллӣ, ба монанди давлатҳои Тоҳириён ва Сомониён ба вуҷуд омаданд. Давлати мутамаркази Сомониён аз ҳар ҷиҳат давлати пурзӯртарин буд. Он барои муттаҳид намудани тамоми халқиятҳои эронизабон кӯшишҳои зиёд ба харҷ дод ва дар давраи ҳукмронии зиёда аз яксаду бистсолаи худ ба пояи баланди тараккиёт расид.

Давлати Сомониён он худудеро, ки аз қадим бо халқиятҳои эронизабон – аҷлоди тоҷикон мезистанд муттаҳид намуд.

1. Дар худуди Мовароуннахру Хуросон кадом халкиятҳо мезистанд?
2. Гузаштагони тоҷикон кадом халкиятҳоанд ва онҳо дар кучо ҳаёт ба сар мебуданд?
3. Оид ба давлати Ҳайтолиён чӣ медонед ва онҳо кадом худудхоро ба даст дароварда буданд?
4. Қабिलाҳои Хокони турк ба Мовароуннахр аз кучо ҳучум карданд?
5. Оид ба дӯстии халкиятҳои тоҷикӣ туркзабон ҳикоя кунед.
6. Устод Садриддин Айни дар бораи ташаккули халқи тоҷик чӣ гуфтааст?
7. Халкиятҳои сугдиён, бохтариҳо ва дигарон дар кадом музофоту шаҳрҳо ҷой гирифта буданд?
8. Дар бораи забони сугдӣ чӣ медонед ва он имрӯз дар кучо нигоҳ дошта шудааст?
9. Забони форсӣ-тоҷикӣ дар кадом музофотҳои шаҳрҳо паҳн шуда буд?
10. Арабҳо дар Мовароуннахр кадом ғояву шиорҳоро ба кор мебуданд? Оид ба шӯришҳои зидди арабҳо ҳикоя кунед.

§ 11. САБАБҲОИ ТАНАЗУЛИ ДАВЛАТИ СОМОНИЁН

Пурзӯршавии қувваҳои марказгурез ва кӯшишҳо барои мустақилият. Аз давраи салтанати Нӯҳ ибни Наср (943 – 954) сар карда нишонаҳои сустшавии давлати Сомониён ҳар чӣ бештар аён шудан гирифт. Ин заифӣ, хусусан, дар соҳаи молия бисёртар ҳис карда мешуд. Барои хотима додан ба чунин вазъият амир Нӯҳ ибни Наср дар як сол аз захираҳои ду маротиба андоз ситонд, вале ин ҳам натиҷаи дилхоҳ набахшид. Ҳатто сарбозон баъди вафоти Насри II ибни Аҳмад маош нагирифта буданд ва чунин аҳвол қаҳру ғазаби горди туркро ба миён овард. Онҳо бо сарварони рӯхониён ва ашрофи дарбор забон як карда, роҳи сӯйқасдро пеш гирифтанд. Амир Нӯҳ ибни Наср барои пешии роҳи ин вазъияти муташанниҷро гирифтанд вазирашро сабабгори ҳамаи ин бадбахтиҳо дониста,

ӯро ба қатл расонд, вале натиҷаи дилхоҳ ҳосил нашуд ва пояи давлат беш аз пеш беқувват гардид.

Дар як муддати кӯтоҳ (аз соли 954 то 959) вазифаи хоҷиби бузург чор бор аз як кас ба каси дигар гузашт, ки ин нишонаи заифшавии давлати Сомониён буд.

Ниҳоят, ин мартабаи баланд, яъне хоҷиби бузург, ба дасти Абӯалии Балъамӣ (писари Абулфазли Балъамӣ) расид. Абӯалии Балъамӣ дар аввал дӯсти наздики Алптегин буд ва ҳар дуяшон аҳду паймон карданд, ки тамоми корҳои давлатиро бо маслиҳати ҳамдигар ба субут мерасонанд. Аммо баъди чанде дар байнашон ноҳушӣ ба миён омад. Абӯалии Балъамӣ то охири умр – соли 974 ин мартабаи баландро ба зимма дошт.

Мамлакатро бесарусомонӣ фаро гирифта буд ва шӯришҳои мардуми захматкаш гоҳ дар ин музофот ва гоҳ дар музофоти дигар сар мезаданд. Ҳатто дар пойтахти давлат – шаҳри Бухоро чунин шӯриш ба вуқӯъ пайваста буд. Шӯришчиён касри амиро оташ заданд ва гораи карданд.

Ҳангоми аз салтанат ронда шудани писари Нӯҳ-Абдумалики I (954 – 961) горди турк хеле қувват гирифта, тадричан қариб тамоми корҳои давлатдорӣ ба дасти он гузашт. Нуфузи сардори ин гора ва давлатманди калон Алптегин беш аз пеш меафзуд ва қор ба дараҷае расида буд, ки ҳуди амир ҳам бе руҳсати ӯ касеро аз вазифа гирифтани ва ба вазифа таъйин кардан наметавонист.

Абдумалики I аз афзудани нуфузи Алптегин ба ташвиш афтада, роҳи аз пойтахт дур кардани ӯро пеш гирифт. Соли 961 ҳокими Хуросонро ба вай супурд. Ҳуди ҳамон сол Мансур ибни Нӯҳ (961 – 976) соҳиби тахт шуду ӯро аз вазифаи ҳокимӣ озод кард. Алптегин аз ин сар кашид ва соли 962 ба Балх ҳучум оварда, лашкари амиро шикаст дод. Сипас ба тарафи Афғонистон равон шуда, шаҳри Ғазна, инчунин якҷанд вилоятҳои Афғонистон ва шимолу ғарбии Ҳиндустонро ба даст даровард ва соли 962 ҳокимияташро барқарор намуд. Танҳо баъди вафоташ (963) Амир Мансур ибни Нӯҳ тавонист шаҳри Ғазнаро боз ба иттиҳоди худ дарорад.

Набудани ягонагӣ ва низоъҳои байниҳудӣ. Муборизаи баъзе ҳокимон ва феодалони калон барои ҳокимият, исёнҳои

пай дар пай давлати Сомониёнро хеле суе карда буданд ва дар давраи ба тахт нишастани Нӯҳи II ибни Мансур (976 – 997) давлат рӯ ба таназул ниҳод. Нӯҳи II ҳатто ба муқобили душмани камқувваттарин ҳам мубориза бурда наметавонист. Ба зами ин фармонхояш ба иҷро намерасиданд. Умуман бесарусомонӣ ҳукм меронд. Ҳатто баъзе ҳокимон бо душманон забон як карда, силоҳашонро ба муқобили халқи худ менигарониданд. Масалан, ҳокими Хуросон Абӯалии Симҷурӣ бо пешвои қарахониёни турк Бугроҳон аҳд карда, аз фиристодани лашкар ба Мовароуннаҳр даст кашид. Чунин мисолҳо бисёр буданд.

Дар чунин вазъияти душвор қабилаҳои бодиянишини турк – яғмоҳо, карлукҳо ва дигар қабилаҳо, ки дар Ҳафтрӯд ва Қошғар мезистанд, соли 992 аввалин бор ба давлати Сомониён ҳуҷум карданд. Саркардаҳои онҳо аз қабилаи яғмо буданд, ки дар таърих бо номи Қарахониён машҳуранд.

Ҷидду чаҳди Нӯҳи II натиҷае надод ва бисёр ҳокимон ва сархангҳо хиёнат карда, ба тарафи Қарахониён гузаштанд. Ҳокими Хуросон Абӯалии Симҷурӣ ва сардори лашкар Фоиқ аз ҷумлаи чунин ҳоинон буданд. Онҳо бо саркардаи Қарахониён Бугроҳон забон як карда, ба ӯ дар забти Бухоро ёрии калон расонданд. Лашкари Қарахониён Бухороро талаву тороч карда, ба сахроҳои худ баромада рафт.

Баъди ин Нӯҳи II ба Бухоро баргашта, аз ҳокими Ғазна Сабуктегин кӯмак пурсид ва ӯ дарҳол кӯмак расонд. Сабуктегин аз авлоди ҳарбиёни туркҳои дарбор буда, яке аз ҳешони Алптегин ҳисоб меёфт ва баъди вафоти ӯ ҳокими Ғазна шуд. Худи Сабуктегин бо 20 ҳазор ҷанговар аз дарёи Аму гузашта, шаҳрҳои Кеш (Шаҳрисабз) ва Нахшаб (Қарши)-ро ба итоат даровард. Баъди ин ҳамроҳи Нӯҳи II бар зидди Симҷурӣ ва Фоиқ лашкар кашид, ба ҳардуяшон зарбаи сахт заданд. Барои корнамоӣ ва хизматхояш Нӯҳи II ба Сабуктегин лақаби «Ҳомин дин ва давлат»-ро дод. Писари ӯ Маҳмуд барои корнамоиҳояш лақаби «шамшери давлат»-ро гирифта, ба ҷои Абӯалии Симҷурии ба Гургон гурехта ҳокими Хуросон таъйин шуд.

Нотинҷиву бесарусомонӣ давлати Сомониёнро фаро гирифта буд. Ҳам ҳокимони алоҳида исён мебардоштанд ва ҳам туркони қарахонӣ майли забткориҳояшонро давом

додани буданд. Хамаи ин ниятҳо бо ёрии Сабуктегин бартараф карда шуданд.

Соли 997 Нӯҳи II ва Сабуктегин вафот карданд. Мансури II ибни Нӯҳ ба тахт нишаст. Таъсири Султон Махмуди Ғазнавӣ ба ӯ хеле зиёд буд. Душманони Мансури II ибни Нӯҳ аз ин дӯстӣ ба воҳима афтода, чашмони ӯро кӯр карданд ва ба ҷои ӯ бародараш Абдумалики II-ро соҳиби тахт намуданд.

Худуди давлати Сомониён тадриҷан танг мешуд ва оқибат танҳо Мовароуннаҳр дар ихтиёри Абдумалики Нӯҳи II монда будо халос. Аммо муддате гузашту 23 октябри соли 999 Қарахониён бо сардории Насри Илокхон ҳуҷум карда, пойтахти давлати Сомониён – Бухороро ғасб намуданд. Онҳо қасри Сомониёнро ба даст дароварда, бисёр намояндагони сулолаи Сомониёнро бо хамроҳии Абдумалики II ба ҳабс гирифтанд.

Муборизаи охирии сулолаи Сомониён. Ҳукмронии зиёда аз яксаду бистсолаи давлати тоҷикон – хонадони Сомониён хотима ёфт. Аммо баъди ин ҳам намояндаи Сомониён Абӯиброҳим Исмоил ибни Нӯҳ аз маҳбас халос ёфта, ба муқобили Қарахониён қариб шаш сол мубориза бурд. Абӯиброҳими Сомонӣ дар Бухоро сар паноҳ бурда, баъд ба Хоразм рафт ва аз ҷанговарони боқимонда ва тарафдорони Сомониён лашкар ҷамъ кард, то ки ба муқобили Қарахониён муборизаро давом диҳад. Вай дар задухӯрдҳои зидди Қарахониён шӯҳрат ёфта, аз ҳама сабаб ба гирифтани унвони «Мунтасир» («Фотех») сазово гардид.

Абӯиброҳим Мунтасир соли 1000 ба Бухоро лашка кашида, онро ба даст даровард. Мардуми Бухоро ӯро гарм ҷӯшон истикбол карданд. Бо номи Мунтасир танга сикка зада шуд. Ӯ дар ҷанг барои озод намудани Самарканд ҳам дастболо шуд. Баъди ин хони Қарахониён лашкари зиёду пурзӯри худро ба муқобили Мунтасир фиристод ва онҳо ба осонӣ шаҳрро ғасб карданд. Мунтасир роҳи Хуросонро пеш гирифт ва дар он ҷо хамроҳи ҳокими Хуросон Абӯалии Симчурӣ ба ҷанги зидди Махмуди Ғазнавӣ бархост. Аз ин ҷанг мурода ҳосил нашуд. Ӯ соли 1003 ба Мовароуннаҳр баргашта, ҷанги зидди Қарахониёнро сар кард.

Дар мухорибахон зидди Қарахониён ба Мунтасир кабилахон гузҳои туркзабон кӯмак расонданд, ки онҳо бештар дар наздикиҳои баҳри Каспий, Сирдарё ва гирду атрофи баҳри Арал мезистанд.

Мухорибахон аввал ба нафъи Мунтасир анҷом ёфтанд. Қарахониён талафоти калон доданд ва 18 нафар саркардаҳои лашкарашон асир афтоданд. Аммо дар ин вақт дар байни сарлашкарони худ Мунтасир ноҷури ба миён омад ва ӯ аз тарси сӯиқасд дар ҷустуҷӯи такягоҳи нав шуд. Вай ҳамроҳи 700 ҷанговар аз дарёи Аму гузашта, дар наздикии Ашқободи имрӯза аз лашкари Хоразмшоҳ шикаст хӯрд ва рӯ ба Мовароуннаҳр овард.

Мунтасир барои ба даст овардани Бухоро аз Маҳмуди Ғазнавӣ ёрӣ талабид ва онро сари вақт гирифт. Дар назди Дабусия ба лашкари Насри Илокхон зарба зад. Обруи Мунтасир рӯз аз рӯз меафзуд ва бисёр деҳаҳову шаҳрҳои Мовароуннаҳр ба тарафдории барқарор гардидани сулолаи Сомониён бармехестанд. Саркардаи дастаҳои ғозиёни Самарқанд Хорис (бештар бо лақаби ибни Аламдо шӯҳрат ёфта буд) бо се ҳазор ҷанговар ба тарафи Мунтасир гузашт. Шайхҳои Самарқанд ба бисёр гуломон силоҳ дода, ба кӯмаки Мунтасир равон карданд. Худи гузҳо ба мадади Мунтасир расида омаданд ва соли 1004 дар назди Бурнамуд (ғарби Истаравшан) задухӯрди шадид ба вуқӯъ пайваст. Дар он галабаи комили Мунтасир бар Насри Илокхон таъмин гардид, вале Мунтасир онро мустаҳкам карда натавонист. Худи Насри Илокхон аз нав лашкар ҷамъ карда, дар байни ҷӯли Ҷизах ва Хавос ба ҳучум гузашт. Гузҳо, ки дар ҷангҳои пешин соҳиби ғанимати зиёд шуда буданд, майдони ҷангро монда, ба дастҳои худ равон шуданд. Ба замми ин дар лаҳзаҳои ҳалқунанда, яке аз сарлашкарони Мунтасир хиёнат карда, бо чор ҳазор ҷанговар ба тарафи Қарахониён гузашт. Ин хиёнат барои Мунтасир бисёр қимат афтод ва дигар ҷангро давом дода натавониста, ба Хуросон равон шуд.

Абӯиброҳими Мунтасир шикаст хӯрда бошад ҳам, аз нияти барқарор намудани сулолаи Сомониён барнагашт. Боз лашкар ҷамъ намуда, ба Мовароуннаҳр равон шуд. Лашкари Абӯиброҳим Мунтасир аз ин қадар оворагардию

чангҳои пай дар пай бемадор гашта буд. Хуллас, сарлашкаронаш боз роҳи хиёнатро пеш гирифтанд ва ӯ шикаст хӯрд. Худи Мунтасир соли 1005 аз дасти яке аз сардорони қабилаҳои араб хоинона кушта шуд.

Абӯиброҳими Мунтасир аз байни хонадони Сомониён ягона марди шучоъ буд, ки барои аз нав барқарор намудани давлати Сомониён дубора муборизаи пуршиддат бурдааст.

Савол ва супориш

1. Давлати Сомониён аз кадом давра рӯ ба таназзул ниҳод?
2. Оид ба горди турк чӣ медонед?
3. Кадом ҳокимони мулкҳои Сомониён хиёнат карда, ба тарафи душман Бугроҳон гузаштанд?
4. Абӯалии Балъамӣ кӣ буд?
5. Az хусуси сарлашқарон Алптегин, Сабуктегин ва Султон Махмуд чӣ медонед?
6. Давлати Сомониён кадом сол барҳам хӯрд?
7. Абӯиброҳими Мунтасир кист ва ба муқобили кихо мубориза бурдааст? Дар бораи хизматҳои ӯ хикоя кунед.

§ 12. ТАРАҚҚИЁТИ ШАҲРҲОИ ДАВЛАТИ СОМОНИЁН

Шаҳрҳои Осиёи Марказӣ дар асрҳои IX–X, чунон ки маъхазҳои таърихӣ тасдиқ мекунанд, назар ба шаҳрҳои Европани Ғарбӣ аз ҷиҳати ободонию тараққиёт қариб сад сол пеш рафта буданд. Шаҳрҳои Мовароуннаҳру Хуросон дар аҳди Сомониён хеле ободу кабудизор гашта, боғҳои сермеваю обашон мусафо доштанд. Шаҳрҳои Самарқанду Марв ва дигарҳоро боғот, ҳавзҳо, сардобаҳо, гулзорҳо, бозорҳо, қорвонсаройҳо, масҷидҳо, мадрасаҳо зинат меоданд. Шаҳрҳои калонтарини давлати Сомониён Бухоро, Самарқанд, Марв ва ғайра буданд, ки оид ба ҳар кадомаш маълумоти мухтасар медиҳем.

Бухоро пойтахти давлати Сомониён ҳисоб меёфт. Бухоро дар замони ҳукмронии арабҳо мисли дигар шаҳрҳои

Мовароуннахру Хуросон борхо хароб гардида буд. Арабхо соли 709 Бухороро забт намуда, ними хавлиҳои сокинони Бухороро зӯран кашада гирифтанд ва ҳатто мардуми зиёди шаҳрро ронда, ба ҷои онҳо қabilaҳои арабро шинонданд. Умуман дар бисёр шаҳрҳои давлати Сомониён арабхо зӯран маскан гирифтанд. Аммо дар аҳди Сомониён вазъият тағйир ёфт. Ба тӯфайли робитаҳои тиҷоратӣ ва аз ҳар ҷиҳат тараққӣ ёфтани давлат ҳаёт нисбатан орому пойдор гардид.

Боқимондаҳои девори Бухоро

Шаҳрҳо ба шаҳрҳои ободи феодалӣ табиӣ меёфтанд. Бухоро чун дигар шаҳрҳои қадими тоҷикнишини Осиёи Марказӣ ба се қисм ҷудо мешуд: 1. Арк – куҳандиз (қалъа), ҷои зисти шох, 2. Шаҳристон – ҷои зисти табақаҳои гуногуни мардуми шаҳр, 3. Рабаз – маҳалли тиҷорату хунармандӣ. Аксар вақт шаҳристони он маркази иқтисодию сиёсии шаҳр дониста мешуд, вале баъзан чунин бартарихоро аз даст меод. Дар Шаҳристон ва гирду атрофи он бозорҳои гузаргоҳҳо, дуконҳои қорвонсаройҳо ҷой мегирифтанд. Ин шаҳр дар асри IX ёздаҳ дарвоза дошт. Дар он қасрҳо, биноҳои бошукӯҳи аъёну ашроф, маҳаллаи ободу зебои хушманзараи Ҷӯи Муълиён воқеъ гашта буданд. Дар марказ бозорҳо, қорвонсаройҳо, дукондорон ва пешаварон ҷой доштанд.

Шаҳр дар замони Сомониён хеле раванк ёфта буд. Он дорон кушкҳо, меҳмонхонаҳо, қорвонсаройҳо, богҳои сардобаҳо ва хавзо гардид. Исмоили Сомонӣ қасри бошукӯҳе бино намуд ва дигар ашрофу давлатмандон ба ӯ пайравӣ карда, қасрҳо, масҷидҳо, кушкҳо бино намуданд. Бухоро маркази дини ислом ҳисоб меёфт. Бухоро дар байни мамлакатҳои Осиёи Пеш яке аз шаҳрҳои буд, ки дар он бори нахуст мактаби олии мусулмонӣ – мадраса бино ёфтааст.

Самарқанд шаҳри қалонтарини давлати Сомониён дониста мешуд. Барои тараққиёти он мавқеи географияш аз

хар чихат мусоидат мекард. Шаҳр дар чорроҳаи тичорат ҷой гирифта буд. Қариб ҳар як ҳавлии Самарқанд боғ доштааст. Кӯчаҳои Самарқанд сангфарш буданд. Худи Самарқанд қариб 2 ҳазор сардоба доштааст. Самарқанд бо оби дарёи Зарафшон таъмин мешуд ва барои ин аз новаҳо, корезҳо, ҳавзҳо, сардобаҳо, чоҳҳо, кубурҳои сафолӣ истифода мебуданд.

Заминдорон, тоҷирон, диндорони ашроф, амалдорони давлатӣ дар қасрҳою бӯстонсаройҳо мезистанд. Заминдорони калон дуконҳо, қорвонсаройҳои худро дар бозорҳо месохтанд. Тоҷирон гарчанде машғули тичорат буданд, дар шаҳрҳо ва деҳаҳо замин доштанд. Дар шаҳр рӯхониёни калон (муфтиҳо, қозиҳо, шайхҳо ва дигарон) соҳиби обрӯи зиёд буданд.

Самарқанд масҷиду хонақоҳ ва мақбара – мазорҳои бисёр ва барои пиёдагардон роҳи зеризаминӣ дошт. Дар шаҳр биноҳои ду-сеошёнаро дидан мумкин будааст. Хусусан дар замони Сомониён Самарқанд хеле пеш рафта буд ва баъди Бухоро маркази фарҳанги тоҷик ҳисоб меёфт. Дар асри X шаҳр қариб 200 ҳазор аҳоли доштааст.

Марв шаҳри ободтарини давлати Сомониён ҳисоб меёфт (ҳоло шаҳри Марии Туркманистон). Шаҳр дар

Харобаҳои Марв

поёноби дарёи Мурғоб, дар сари роҳи тичоратии Фарбу Шарк ҷой гирифта буд. Тоҷирон аз Марв ба Самарқанду Бухоро ва сонӣ ба Чин раҳсипор мешуданд. Роҳи дигари Марв тоҷиронро ба сӯи Балх, Ҳиндустон ва Тибет мебард. Дар аҳди Сомониён шаҳр ба самти ғарб васеъ шуда, дар он бисёр соҳаҳои пешаварӣ тараққӣ карданд. Шаҳр ва музофоти Марв аз чор канали аз дарёти дарёи Мурғоб кандашуда бо об таъмин мегардиданд. Марв дар асрҳои IX–X шаҳри сараҳолитарин ҳисоб меёфт. Дар шаҳр миқдори биноҳои боҳашамати аз хишти пухта сохташуда сол аз сол меафзуд, ки дар онҳо ашроф ва давлатмандон мезистаанд. Музофоти Марв шаҳру деҳаҳои зиёдеро муттаҳид менамуд.

Нишопур. Ин шаҳр ҳанӯз дар замони ҳукмронии сулолаҳои Тоҳириён ва Саффуриён пойтахти тамоми Хуросон буд. Нишопур дар сари роҳи қорвонгузар ҷой гирифта, молҳои аз халиҷи Форс ва аз шаҳрҳои Кирмон, Рай, Гургон ва Хуросон оварда дар ҳамин ҷо ҷамъ мешуданд, ки барои пешравии иқтисодиёти шаҳр ва раванг ёфтани пешаварӣ аҳамияти бузург дошт.

Хучанд. Шаҳр дар домани водии Фарғона ҷой гирифта буд ва масоҳаташ 6x8 километрро дар бар мегирифт. Аз байни шаҳр канали қалон мегузашт ва он шаҳриёнро бо об таъмин менамуд. Шаҳр дар ихтоси боғоту ангурзор буда, бо меваҳои лазизи шакаринаш фарқ мекард. Аз шаҳр роҳҳои тичорат ба Сугд ва Чоқ гузашта, тоҷиронро ба Чину Эрону мамлакатҳои Европа мебарданд. Устод Садриддин Айний дар бораи ин шаҳр чунин навиштааст: «Анӣ, ҳамин вазъияти табиӣ дар замонҳои қадим ҳам Хучандро яке аз ободтарин ва пурсарваттарини шаҳрҳои Осиёи Марказӣ гардонда буд. Бинобар ин аст, ки география ва таърихнависони қадим ин шаҳрро «арӯси дунё» ё ин ки «тирози ҷаҳон» номидаанд, ки зинат ва ороиши ҷаҳон гуфтан аст.»¹

Хулбук – шаҳри қадима ва пойтахти музофоти Хуталон (собик вилояти Кӯлоб) дар ҳудуди деҳаи Қурбоншаҳиди ноҳияи Восеъ ҷой гирифта будааст. Шаҳри қадима будани Хулбукро бостоншиносон исбот намудаанд.

¹ С. Айний, Кудлиёт, ҷилди 5, саҳ. 125.

Шаҳри Хулбук ҳам кухандиз, шаҳристон ва рабаз доштааст. Дар асрҳои IX–X Хулбук бо ҳунармандони худ – кулолон, шишагарон ва ғайра шӯҳрат доштааст. Кулолгарон барои рӯзгор зарфҳои ҳархела–хум, кӯза, табак месохтанд. Шишагарон зарфҳои гуногуни шишагини нақшдор тайёр мекарданд.

Дар Хулбук биноҳои бошукӯҳи аз хишти пухта ва хом сохта кам набуданд. Кӯчаҳои васеъ ва сангфарш доштааст. Ба воситаи кубурҳои сафолини дар зери замин хобонда биноҳо бо об таъмин мешуданд. Бостоншиносон дар Хулбук ба микдори зиёд зарфҳои биринҷӣ, сафолӣ ва шишагӣ, донаҳои шатранҷи аз устухони фил сохта пайдо кардаанд.

Бунҷикат пойтахти давлати асримиёнагии Истаравшан ҳисоб меёфтааст ва он дар байни Суғду Хучанд воқеъ будааст. Иқлими он мусоид ва форам буда, шаҳр касрҳо, ҳавлиҳо ва боғоту тоқзорҳои зиёд доштааст. Дар шаҳр қариб 20 ҳазор кас мезистааст. Дар шаҳр касбҳои оҳангарӣ, рехтагарӣ, бофандагӣ, кулолӣ, ордкашӣ, меъмориву нақшунигори девор, кандакорӣ, бинокорӣ ва ғайра тараққӣ карда будааст. Бостоншиносон бисёр ёдгориҳои қадима, аз ҷумла биноҳо, кушкҳои бисёррошӯна, ибодатхонаҳо ва ғайраро пайдо кардаанд.

Балх. Шаҳри Балх (дар шимоли Афғонистони имрӯза) хеле қадима буда, ханӯз дар асрҳои VI–IV пеш аз милод сохта шудааст. То замони Сомониён бисёр давраҳои фочиавиро аз сар гузаронидааст. Яке аз онҳо ҳучуми арабҳо мебошад. Арабҳо шаҳрро ба ҳок яқсон карда буданд. Соли 785 аз нав бунёд гардида, ба маркази тичорату фарҳанг табдил ёфтааст. Дар барқарор намудани ин шаҳри бостонӣ хизмати хонадони Бармакиён бағоят бузург аст. Дар аҳди Сомониён шаҳри Балх (номи музофот ҳам Балх аст) ба яке аз шаҳрҳои тараққикарда табдил ёфтааст. Мувофиқи сарчашмаҳои таърихӣ музофоти Балх 47 шаҳр доштааст. Шумораи сокинони Балх қариб ба Бухоро баробар будааст. Соли 742 дар маркази шаҳр масҷиди калонтарин бино ёфтааст.

Ба воситаи шаҳри Балх роҳҳои савдо ба Ҳиндустон, Бадахшон ва аз он ҷо ба Тибет вучуд доштаанд. Тоҷирон аз Балх гузашта, молхояшонро ба Бомиён (шаҳри қадима дар шимолу ғарбтари Кобул), Ғазна ва ғайра мебурдаанд.

Хирот. Ин шаҳр дар шимоли Афғонистони имрӯза ҷой гирифтааст. Номи шаҳру вилоят як аст. Хирот шаҳри қадима буда, гӯё дар замони Искандари Мақдунӣ (охирҳои асри IV пеш аз милод) бунёд шудааст ва бо номи Искандарияи Ориёӣ машҳур будааст. Номи Хиротро дар давраи ҳукмронии сулолаи Сосониён (асрҳои III–VII милод) ба худ гирифтааст.

Хирот дар давраи ҳукмронии сулолаи Тоҳириён ва Сомониён шаҳри ободтарин ҳисоб меёфтааст. Исмоили Сомонӣ соли 900 музофоти Хуросонро ба даст мебарорад ва дар ин вақт Хирот шаҳри бузургтарину ободтарин будааст. Шаҳрро дарёи Ҳарирӯд бо об таъмин мекардааст. Дар давраи Сомониён шаҳр чор дарвоза доштааст. Сайёҳон ва тоҷирон аз Хирот баромада, ба шаҳрҳои Балх, Сиистон (вилоят дар Афғонистону Эрон), Нишопур роҳ мепаймудаанд. Шаҳр бисёр қорвонсаройҳо, бозорҳо, меҳмонхонаҳо, масҷидҳо доштааст.

Ҳокими шаҳр берун аз он дар маҳаллаи Ҳуснобод мезистааст. Дар шаҳр ба ҷуз масҷидҳои мусулмонӣ боз оташкадаи зардуштиён ва калисои масеҳӣ амал мекарданд.

Савол ва супориш

1. Кадом шаҳрҳои Осиёи Марказӣ назар ба шаҳрҳои Европайи Ғарбӣ сараҳолитар буданд?
2. Оид ба шаҳри Бухоро чӣ медонед?
3. Дар бораи Самарқанди асри IX–X ҳикоя кунед. Шаҳрҳои калонтарини давраи Сомониёнро ба хотир биёред.
4. Ахволи ҳунармандони шаҳр чӣ хел буд ва онҳо чӣ истехсол мекарданд?
5. Имрӯз шаҳрҳои Марв, Нишопур, Балх ва Хирот дар кадом давлатҳо воқеъ гаштаанд?
6. Оид ба шаҳри Хулбук ва Бунҷикат чӣ медонед?

§ 13. ИНКИШОФИ АДАБИЁТ ВА МУСИҚӢ

Нашъунамо ва расман эътироф шудани адабиёти форс-тоҷик. Асрҳои IX–X барои пешраваи адабиёти китобии тоҷик, ки аз эҷодиёти даҳанакии халқ баҳра мегирифт,

шароити хеле мусоид мухайё кард. Давлати Сомониён давраи тавлиди адабиёти форс-тоҷик не, балки давраи нашъунамои он ҳисоб меёбад. То замони Сомониён ҳам ба забони форсӣ-тоҷикӣ адабиёти бадеӣ вучуд дошт ва шоирону олимони дар асрҳои IX–X ба забони форсӣ-тоҷикӣ асарҳо офарида буданд. Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, Абулқосими Фирдавсӣ, Абулҳасани Балхӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Абулҳусайни Бухорӣ, Аббоси Самарқандӣ, Шокири Бухорӣ ва даҳҳо дигарон аз ҷумлаи онҳоянд. Он даврае буд, ки ба ҷуз адабиёти ба забони тоҷикӣ эҷодшуда, боз бисёр шоирону олимони Мовароуннаҳр, хусусан онҳое, ки ба дарбор наздик буданд, ба забони арабӣ низ асарҳо таълиф менамуданд.

Сомониён дар таърих ҳамчун пушту паноҳи олимону шоирон ва аҳли илму адаб, фарҳанг ва санъати нафис шӯҳрат пайдо кардаанд. Дар ин ҷабҳа саҳми вазирони ботадбир Абулфазли Балъамӣ ва Абӯабдуллоҳи Ҷайхонӣ хеле бузург аст. Сомониён бо ин меҳостанд истиклолияти миллии худро намоиш диҳанд ва гурури арабҳои хавобаландро паст кунанд, то онҳо дарк намоянд, ки тамаддуни мардуми форс-тоҷик аз онҳо ҳеч камӣ надорад.

Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ. Сомониён барои шӯҳрати худро афзун гардондан шоирону олиморо ба дарбори худ даъват менамуданд. Яке аз чунин шоирони мумтоз ва сарояндаву навозандаи номӣ Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ буд, ки соли 858 дар деҳаи Панҷрӯди ноҳияи Панҷакенти имрӯза таваллуд ёфтааст. Вай сардафтари адабиёти классикии форс-тоҷик мебошад. Баъди шӯҳратманд гаштанаш аз тарафи амири Сомониён Насри II ба дарбор даъват карда мешавад. Қариб тамоми умраш дар Бухоро мегузарад. Абулфазли Балъамӣ яке аз дӯстон ва такаюҳи Рӯдакӣ буд. Вай дар ҳақиқи Рӯдакӣ чунин гуфтааст: «На дар Араб на дар Аҷам шоире, ки ба ӯ баробар шуда тавонад, нест». Рӯдакӣ дар дарбори Сомониён соҳиби шӯҳрату бойгарӣ шуд, вале дар пиронсолиаш ӯро барои ба ҳаракати халқии қарматихо мутааллиқ буданаш аз дарбор ронданд ва мувофиқи ривоятҳо ба ҷашмонаш мил кашида, кӯр карданд. Ӯ дар чунин ҳолат ба зодгоҳаш равон шуд ва дере нагузашта, дар деҳааш Панҷрӯди имрӯза соли 941 вафот кард.

Аз эҷодиёти бой ва гуногуни ӯ танҳо зиёда аз як ҳазор байт то давраи мо расидааст, ки онҳо аз маҳорату санъати баланди шоирии вай шаҳодат медиҳанд.

Шоир мардумро ба нақӯкорӣ, андӯхтани дониш, аз саҳтиҳои зиндагӣ дилхунук нашудан даъват мекунад:

Ҳар кӣ н-омӯхт аз гузашти рӯзгор,
Низ н-омӯзад зи ҳеҷ омӯзгор.

Шоир донишомӯзиро яке аз сарватҳои бузургтарини инсонӣ медонад ва онро ин тавр тараннум намудааст:

То ҷаҳон буд аз сари одам фароз,
Қас набуд аз рози дониш бениёз...
Дониш андар дил ҷароғи равшан аст,
В-аз ҳама бад бар тани ту ҷавшан аст.

Бисёр шоирони номии замони Рӯдакӣ ва баъдина ӯро «Устоди шоирони ҷаҳон», «Соҳибқирони шоирӣ» ном бурда, бо ҳурмату эҳтироми зиёд ёдовар мешаванд. Осори Рӯдакӣ барои бисёр шоирони забардасти классик чун мактаб хизмат кардааст.

Бостоншиносони машҳури Европа Рӯдакиро ба Гомери Юнон баробар кардаанд.

Қарнҳо гузаштанд ва боз мегузаранд, вале шӯҳрати шоири безавол дар дили хонандагони бешумор беш аз пеш ҷо мегирад.

Соли 1958 дар сар то сари Тоҷикистон 1100-солагии зодрӯзи шоир ҷашн гирифта шуд ва дар он намояндагони собиқ ҷумҳуриҳои Шӯравӣ ва бисёр намояндагони мамлакатҳои хориҷӣ иштирок доштанд. Барои хотираи шоирро абадӣ гардондан дар деҳаи Панҷрӯд ҳайкали шоир гузошта шуд. Дар ноҳияи Панҷакент музей ба номи шоир ба қор сар кард. Майдони назди Донишгоҳи аграрии ҷумҳуриаморо ҳайкали Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ зинат медиҳад. Ҳоло Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти Академияи улуми Тоҷикистон, Донишгоҳи педагогии Кӯлоб, мактабҳо ба худ номи Абӯабдуллоҳ Рӯдакиро гирифтаанд.